

Nederland na corona

Groepsinterviews in het kader van het
Continu Onderzoek Burgerperspectieven door het
Sociaal en Cultureel Planbureau – april 2021

Utrecht, mei 2021
Kessels & Smit, *The Learning Company*

Dr. J. Kabalt
Dr. S. Tjepkema
M. van Ooijen MSC BA
L. Verheijen Lic

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Onderzoeksopzet	7
2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers	7
2.2 Opbouw van de interviews	8
2.3 Analyse en verwerking van de gegevens	11
3. Knel- en kiemverhalen	12
3.1 Verhalen over geluk en ontspanning	14
3.2 Verhalen over onderwijs en werk	18
3.3 Verhalen over ‘samen leven’	20
3.4 Verhalen over gezondheid	22
3.5 Verhalen over welvaart en inkomen	23
3.6 Verhalen over natuur en milieu	24
3.7 Verhalen over wonen en verkeer	24
4. Thema's voor maatschappelijke verandering	26
4.1 Thema's waarop men graag verandering ziet	26
4.2 Gezondheid: gewenste verandering	28
4.3 Geluk en ontspanning: gewenste verandering	29
4.4 Natuur en milieu: gewenste verandering	30
4.5 Onderwijs en werk: gewenste verandering	32
4.6 Samen leven: gewenste verandering	32
4.7 Welvaart en inkomen: gewenste verandering	33
4.8 Wonen en verkeer, immigratie en integratie: gewenste verandering	33
5. Wie is er aan zet?	34
5.1 Van welke groep verwacht men een (grote of kleine) rol?	34
5.2 Wat verwacht men van de overheid?	37
5.2.1 Hoe kan de overheid een rol pakken?	37
5.2.2 Grenzen en randvoorwaarden	42
5.3 Wat verwacht men van de samenleving, de burgers?	46
5.3.1 Hoe ziet de rol van de samenleving er uit?	46
5.3.2 Grenzen en randvoorwaarden	49

5.3 De rol van het bedrijfsleven	51
5.3.1 Wat zien mensen als rol van het bedrijfsleven?	52
5.4.2 Grenzen en randvoorwaarden	55
5.4 Het samenspel tussen overheid, burgers en bedrijfsleven	57
6. Procesobservaties	60
7. Analyse	63
8. Conclusies	67
Literatuur	70
Bijlage 1: Gespreksopzet	71

1. Inleiding

Sinds 2008 voert het Sociaal en Cultureel Planbureau het Continu Onderzoek Burgerperspectieven uit. Dit heeft tot doel telkens een beeld te geven van de veranderingen en constanten in de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen in Nederland. Ieder kwartaal wordt een stand van zaken-rapportage gepubliceerd, deze komt altijd tot stand op basis van een combinatie van onderzoeksmethoden.

Aanleiding en doel

Het SCP heeft ons gevraagd om voor het kwartaalbericht voorjaar 2021 twaalf groepsinterviews te houden ter aanvulling op de kwantitatieve gegevens die via een enquête verzameld worden. De groepsinterviews zijn specifiek gericht op de wensen van Nederlanders voor maatschappelijke verandering in de nabije toekomst – zodra het dagelijks leven niet meer in het teken staat van de coronacrisis. Willen mensen eigenlijk wel maatschappelijke verandering? En zo ja, op welke thema's? En wie is er volgens hen aan zet om die verandering te realiseren? Dit rapport bevat het verslag van deze groepsinterviews. De onderzoekers van het SCP, dr. Josje den Ridder en dr. Emily Miltenburg, gebruiken het als aanvulling op de andere onderzoeksresultaten om het COB-rapport te schrijven. Dit verslag bevat een uitgebreide beschrijving van de bevindingen uit de twaalf groepsinterviews.

Opbouw van het document

We starten met een beschrijving van de onderzoeksopzet en uitvoering. Daarna bekijken we hoe mensen de huidige coronacrisis hebben ervaren aan de hand van persoonlijke verhalen. Wat is er in de afgelopen periode in de knel gekomen of juist ontkiemd? Vervolgens kijken we naar de maatschappelijke thema's waarop mensen het in Nederland graag anders zien. Willen mensen terug naar hoe het voor de coronacrisis was, of verlangen ze een verandering vooruit? Hoe ziet die gewenste situatie er wat hen betreft uit? Daarna zoomen we in op wie er volgens de gespreksdeelnemers aan zet is. Welke rol hebben de overheid, de samenleving en het bedrijfsleven om de gewenste verandering te realiseren? En tenslotte kijken we naar de eerste stappen die mensen voor zich zien om richting die gewenste toekomst te bewegen. Naast een weergave van de resultaten van de interviews delen we enkele observaties over de manier *waarop* er met elkaar gesproken werd en reflecteren we op het antwoord op de hoofdvraag. Tot slot vatten we de belangrijkste conclusies samen. In de bijlage is de interviewopzet te vinden.

Brondocument: dus veel citaten

Omdat het SCP dit rapport gebruikt als grondstof voor een groter onderzoeksrapport blijven we dicht bij de oorspronkelijke data. Dit betekent dat we bijvoorbeeld veel citaten van gespreksdeelnemers gebruiken, wat de leesbaarheid van het rapport als op zichzelf staand document beïnvloedt.

Tot slot

We vonden het een voorrecht om voor dit onderzoek met zulke uiteenlopende mensen te spreken over hoe zij deze bijzondere tijd ervaren en om hun verhalen, dromen en wensen voor de toekomst van Nederland te horen. We zijn geraakt door de openhartige en persoonlijke verhalen en de ambitie, soms gepaard met frustratie, om verandering te realiseren op maatschappelijke thema's in Nederland.

Ook het schrijven van het rapport hebben we met veel plezier gedaan. We hopen dat u het met interesse leest.

Utrecht, mei 2021

Joeri Kabalt, Saskia Tjepkema, Martijn van Ooijen en Luc Verheijen

Het nieuws in de periode van de gesprekken

Wat speelde er in het nieuws ten tijde van de gesprekken? Onderstaande bloemlezing van artikelen geeft een impressie van de context in de week waarin de meeste gesprekken plaats vonden, namelijk die tussen 4 en 10 april 2021.

AstraZeneca-vaccin voorlopig alleen nog naar 60-plussers, uit angst voor imagoschade

Nederland staakt de inentingen met het vaccin van AstraZeneca bij mensen onder de 60 jaar. Dat heeft minister Hugo de Jonge gisteravond bekendgemaakt. De voordelen van het vaccineren wegen niet op tegen de imagoschade die eventuele bijwerkingen aan vaccinaties in het algemeen en coronavaccins in het bijzonder zouden toebrengen.

Partijen zetten toch weer de deur op een kier voor Rutte

De kans dat Mark Rutte wederom premier wordt is na een rumoerig Paasweekend weer gestegen. De kritiek over het verkeningsdebaat is nog lang niet verstomd, maar de mogelijke regeringspartijen D66, CDA, PvdA en GroenLinks sluiten een nieuw kabinet met Rutte vooralsnog niet uit, blijkt na een rondgang op het Binnenhof. Hoewel de partijleiders op eieren lopen bij het beantwoorden van de vraag of zij VVD-leider Mark Rutte na zijn onwaarheden over de positie van CDA-Kamerlid Pieter Omtzigt terug zien keren als minister-president, tekent zich nu een veel milder beeld af dan vorige week.

Het mag wat kosten, zo'n proefevent

Het systeem met sneltesten bij proefevenementen is peperduur. Ondernemers moeten zich halsoverkop voorbereiden. Maar 'de sociale nood is hoog', zegt oud-generaal Tom Middendorp, voorman van de organiserende stichting. Bij de veldronde handboogschieten in Ysselsteyn is zondag plek voor honderd deelnemers, dierentuin Artis mag 5.000 bezoekers ontvangen.

Waar gaan we die miljoen huizen bouwen? Hoe maken we ruimte voor nieuwe natuur?

Wat is er nodig om Nederland klimaatbestendig te maken? Is er nog plek voor landbouw tussen windmolens en zonneparken?

Het nieuwe kabinet, van welke samenstelling dan ook, staat voor ingrijpende keuzen over de inrichting van Nederland, aldus het vandaag verschenen rapport Grote opgaven in een beperkte ruimte van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), het adviesorgaan van het Rijk over ruimtelijke ordening. Er moeten nú knopen worden doorgehakt, zeggen PBL-onderzoekers David Hamers en Rienk Kuiper.

Een tikje ondeugend, maar altijd loyaal aan Elizabeth Postuum prins Philip (1921-2021)

Met het overlijden, gisteren, van prins Philip (99) verliest de Britse koningin Elizabeth haar echtgenoot, die het als voornaamste levenstaak zag haar te ondersteunen, en het Verenigd Koninkrijk zijn langst dienende prins-gemaal.

Drone baant pad voor Marsverkenning

Als het weer op Mars goed blijft, kan er zondag voor het eerst een helikoptertje door het luchtruim van de rode planeet vliegen. Een mijlpaal die de Nasa op één rij zet met de eerste vlucht van de Wright Brothers.

Figuur 1.1. Illustratieve selectie van het nieuws in de periode van de interviews, aan de hand van weekoverzicht De Volkskrant (Bron: De Volkskrant).

2. Onderzoeksopzet

In dit hoofdstuk lichten we kort de aanpak van het onderzoek toe aan de hand van de gebruikte onderzoeksvragen, de (selectie van de) gespreksdeelnemers, de gespreksopzet en de analyse van de gegevens.

2.1 Onderzoeksvragen en deelnemers

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van het onderzoek was: welke wensen voor maatschappelijke verandering hebben Nederlanders na de coronacrisis? Vanuit allerlei hoeken spreekt men over de huidige crisis als kans voor maatschappelijke verandering. Hoe staan gewone Nederlanders daarin? Willen mensen eigenlijk wel verandering ten opzichte van hoe het voor de coronacrisis was? En zo ja, op welke thema's of beleidsterreinen dan? De onderzoekers van het SCP zijn daarbij specifiek nieuwsgierig naar *hoe* – en daarmee samenhangend door en met *wie* – deze verandering volgens Nederlanders tot stand zou moeten komen. Wie is er aan zet? Wat zien mensen als de rol van de overheid en wat als hun eigen verantwoordelijkheid? In de groepsinterviews hebben we zoveel mogelijk geprobeerd om op deze vragen door te vragen: wat zijn de beweegredenen en overtuigingen om bepaalde veranderingen wel of niet te willen en/of om al dan niet een sterke rol van de overheid te willen? En welke dilemma's en vragen ervaren mensen?

We formuleerden drie onderzoeksvragen:

1. Wat is er volgens mensen in de coronacrisis in de knel gekomen of ontkiemd? Wat zijn daarvan concrete voorbeelden?
2. Op welke thema's moet het volgens mensen anders in Nederland na de coronacrisis en hoe zou het er dan uit kunnen zien?
3. Wie heeft er volgens mensen een rol om de gewenste verandering te realiseren? Wie is aan zet?

Gespreksdeelnemers

In totaal hebben er tussen 6 en 13 april 2021 twaalf groepsinterviews plaatsgevonden in viertallen, telkens online (Zoom) vanwege de op dat moment geldende coronamaatregelen.

We hebben er op verzoek van het SCP voor gekozen om groepen samen te stellen aan de hand van drie leeftijdscategorieën (18 – 34 jaar, 35 – 59 jaar en 60 jaar en ouder) en twee opleidingsniveaus (t/m MBO en HBO/WO). Zo ontstonden zes verschillende type groepen (zie tabel 2.1). We organiseerden twee gesprekken per groep.

	t/m MBO	HBO en WO
18 tot 34 jaar	Gesprek 1 + 6	Gesprek 2 + 12
35 tot 59 jaar	Gesprek 3 + 4	Gesprek 8 + 9
60 en ouder	Gesprek 7 + 11	Gesprek 5 + 10

Tabel 2.1 Onderzoeksgroepen en gesprekken

Aan elk gesprek namen telkens vier mensen uit de betreffende groep deel. Alleen in het twaalfde gesprek deden slechts twee respondenten mee – de andere twee en de reservedeelnemer kwamen niet opdagen. De respondenten zijn allen benaderd door CG Research, en kregen waar nodig van hen een Zoom-instructie. Ook kregen zij een kleine vergoeding voor hun deelname.

In totaal deden er 46 respondenten mee aan dit onderzoek. In het onderstaande schema zijn de aantallen en belangrijkste persoonskenmerken van de gespreksdeelnemers te vinden, als het gaat om:

- geslacht: man of vrouw;
- leeftijd: onderverdeeld in drie categorieën (18 tot 34 jaar, 35 tot en 59 jaar en 60 en ouder);
- opleidingsniveau: onderverdeeld in twee categorieën (tot en met MBO en HBO en WO).

Geslacht	
Man	22
Vrouw	24
Leeftijd	
18 tot 34 jaar	14
35 tot 59 jaar	16
60 en ouder	16
Opleidingsniveau	
Tot en met MBO	24
HBO en WO	22

Tabel 2.2 Overzicht van respondenten en belangrijke kenmerken

2.2 Opbouw van de interviews

Appreciative Inquiry als vertrekpunt

Het is niet vanzelfsprekend om in een groepsinterview wensen voor de toekomst op tafel te krijgen. Mensen vinden het over het algemeen makkelijker aan te geven wat *niet* goed gaat. Zeker in een tijd waarin er ook de nodige onvrede, zorg en pijn is. Appreciative Inquiry (Cooperrider & Srivastva, 1987; Tjepkema, Verheijen & Kabalt, 2016) is een manier van bevragen die er specifiek op is gericht om naar boven te halen wat mensen hun wensen en dromen zijn. Door telkens nadrukkelijk te

vertrekken vanuit wat mensen *wel* willen in plaats van wat men niet wil. Bijvoorbeeld door specifiek te vragen naar positieve ervaringen en wat die positief maakte (wat maakt dat je dit een mooi voorbeeld vind, wat zegt dit over wat je belangrijk vindt), of in te gaan op negatieve ervaringen en te onderzoeken wat die vertellen over wat voor mensen wezenlijk belangrijk is (wat maakt dat je dit erg vind, wat wordt hier geen recht gedaan). Ook vragen naar droombeelden (op basis van die wensen en verlangens) en die concretiseren ('hoe ziet het er dan uit?') is een bekende AI vraagtechniek. Evenals het onderzoeken of er al positieve kleine voorbeelden zijn van de gewenste situatie. We hebben in het groepsinterview diverse van deze technieken verwerkt.

Maatschappelijke thema's in tijden van corona

Om het gesprek over de toekomstige veranderingen te voeren hebben we in het gesprek gebruik gemaakt van acht maatschappelijke thema's als kapstok. Deze zijn voortgekomen uit een ander project dat wij op dit moment uitvoeren voor de DG Samenleving & Covid 19 over 'Nederland na de crisis'. In februari 2021 voerden we 9 verkenningsdialogen uit met in totaal 149 deelnemers, gevarieerd over man, vrouw, leeftijd, regio, opleidingsniveau. Uit deze gesprekken destilleerden we een zevental thema's die volgens burgers in de knel kwamen tijdens corona en/of waarbij juist zaken zijn ontkiemd die de moeite waard zijn om vast te houden:

1. geluk en ontspanning
2. gezondheid (mentaal en fysiek)
3. natuur en milieu
4. onderwijs en werk
5. samen leven (polarisatie, verbinding, saamhorigheid in de samenleving)
6. welvaart en inkomen
7. wonen en verkeer

De SCP onderzoekers hebben aan dit overzicht één thema toegevoegd, namelijk 'immigratie en integratie', op basis van eerder SCP onderzoek waarin mensen aangeven welke thema's zij belangrijk vinden in Nederland.

Groepsinterviews (in plaats van focusgroepen)

De 12 interviews hadden de vorm van een gestructureerd groepsinterview waarbij elke deelnemer individueel, één voor één, de diverse vragen beantwoordde. Mensen konden elkaar daarbij natuurlijk beïnvloeden omdat ze elkaars antwoorden hoorden, en ze konden op elkaar reageren - en dat gebeurde ook. Om zoveel mogelijk oorspronkelijke antwoorden te krijgen hebben we:

- deelnemers nadrukkelijk uitgenodigd om eigen meningen te geven, ook als die anders waren dan die van anderen;
- aangegeven dat doorvragen prima was, maar dat het geen discussie hoefde te worden, mensen hoefden elkaar niet te overtuigen of het eens te worden;
- de volgorde waarin mensen de vragen beantwoordden telkens gewijzigd, zodat de gesprekken zo levendig en spontaan mogelijk bleven.

Gespreksopbouw en vragen

Elk gesprek duurde 75 minuten en bestond uit de volgende onderdelen:

1. **Een korte opening en introductie** waarin de reden en focus van het gesprek werden toegelicht, gevolgd door een korte voorstelronde van de aanwezigen.
2. **Uitwisselen van knel- en kiemverhalen:** ervaringen van mensen tijdens de coronacrisis. We vroegen mensen een verhaal te vertellen, een voorbeeld te geven, dat voor hen iets zei over het *allerbelangrijkste* dat bij hen in de knel is gekomen door corona óf wat juist ontkiemd is. Het kan iets zijn wat ze persoonlijk hadden meegemaakt, gezien hadden om hen heen bij mensen die ze kennen of iets wat ze in de krant of het journaal hebben gelezen. Als ze zelf maar vonden dat het echt belangrijk is om op te pakken, vast te houden of verder te brengen. We vroegen iedereen een 'krantenkop' te bedenken bij hun eigen verhaal.
3. **Kiezen van thema's voor maatschappelijke verandering** aan de hand van een 'poll' met de acht thema's. De vraag was tweeledig. De eerste vraag was: op welke drie thema's moet volgens jou echt iets veranderen? En vervolgens: welk thema vind je het *allerbelangrijkst*? Daarna vroegen we per persoon door op het thema dat zij het meest van belang vonden.
  - Waaraan denk je vooral bij dat thema en wat maakt het voor jou een belangrijk thema?
  - Wil je dan dat het terug gaat naar hoe het vóór corona was of hoop je op een nieuwe situatie?
  - Stel je eens voor dat deze verandering gerealiseerd is, hoe ziet het er in jouw ideale situatie dan uit?
  - Voelt dat voor jou als een grote of kleine verandering?
4. **In gesprek over welke partijen aan zet zijn.** Om het gesprek over wie aan zet is gefocust te houden, vroegen we mensen het thema van vraag 3 in gedachten te houden: wie heeft er op dat gebied een rol om de gewenste toekomst zoals je die net schetste te helpen realiseren? We hebben drie partijen met elkaar doorgelopen: de overheid, de samenleving als geheel (alle burgers) en het bedrijfsleven. Voor elke partij vroegen we gespreksdeelnemers of deze volgens hen geen rol, een kleine rol of een grote rol hadden om de verandering op hun gekozen thema te realiseren. Vervolgens vroegen we hier op door: wat maakt dat je net van deze partijen iets verwacht? Wat zie je dan concreet voor je? Wie is er verantwoordelijk? Kun je een positief voorbeeld benoemen van wat je al ziet gebeuren op dit thema? We legden deze vragen open voor (geen scenario's of keuzes).
5. **Een eindronde met eerste stappen.** Stel dat er nou één concreet idee van ieder van jullie in het nieuwe regeerakkoord zou komen, wat zou dat dan zijn? We vroegen iedereen wat volgens hen een belangrijke *eerste stap* richting hun gewenste toekomst zou zijn. Dit gebeurde soms via de chatfunctie en soms als een korte afsluitende mondelinge ronde.
6. **Een korte afronding** met ruimte voor vragen en het bedanken van de gespreksdeelnemers.

Een uitgebreide gespreksleidraad is terug te vinden in bijlage 1.

2.3 Analyse en verwerking van de gegevens

De vier focusgroepen zijn met toestemming van de deelnemers opgenomen op video en audio en vervolgens getranscribeerd. De transcripten van de gesprekken zijn thematisch geanalyseerd met behulp van de matrix-methode¹ van Miles & Huberman (1984). Hierbij is geen analyse gemaakt per gesprek: de uitspraken van de 46 individuele deelnemers zijn telkens gecategoriseerd en vergeleken. Hierbij keken we of er opvallende lijnen uit kwamen gegeven de achtergronden van de deelnemers (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau). Dat was maar zelden het geval. Waar we een patroon ontdekten benoemen we dat in het rapport.

Om de thema's die uit de analyse naar voren zijn gekomen te illustreren zijn er citaten uit de gesprekken opgenomen in de tekst. Deze citaten zijn zoveel mogelijk letterlijk overgenomen uit de transcripten om dicht bij de taal te blijven van de gespreksdeelnemers. Dit kan als gevolg hebben dat ze bij tijd en wijle minder leesbaar zijn of dat ze spreektaal bevatten. Elk citaat is aangemerkt met aanhalingstekens en voorzien van het nummer van het groepsinterview en het opleidingsniveau en de leeftijdscategorie van de desbetreffende groep.

---

¹ Dit is een manier van bottom up analyseren. Per onderzoeksvraag zijn de citaten uit de transcripten geclusterd in categorieën: wat wordt hierover gezegd door de deelnemers? Zo ontstaat een matrix met *in de rijen* soorten antwoorden die deelnemers geven, in de kolommen de citaten uit de verschillende gesprekken. Door verder te verfijnen worden al doende meer antwoordcategorieën zichtbaar.

3. Knel- en kiemverhalen

De eerste vraag ging over de knel en kiemverhalen van mensen over de corona crisis. We vroegen iedereen een verhaal te vertellen, een voorbeeld te geven, dat voor hen iets zei over het *allerbelangrijkste* dat in de knel gekomen is door corona óf wat juist ontkiemd is. Het kon iets zijn wat ze persoonlijk hadden meegemaakt, gezien hadden om zich heen bij mensen die ze kennen of iets wat ze in de krant of het journaal hebben gelezen. Als ze zelf maar het gevoel hadden dat het de kern raakt: 'dit vind ik echt belangrijk om op te pakken, vast te houden of verder te brengen'. We vroegen iedereen een 'krantenkop' bij het verhaal te formuleren.

We hoorden in totaal 46 verhalen waarvan 27 knelverhalen, 7 kiemverhalen en 12 verhalen die een combinatie in zich hadden van iets dat in de knel gekomen was en iets positiefs dat ontkiemd is.

Onderstaande tabel 3.1 bevat een samenvatting van de verhalen in de vorm van de krantenkop die mensen zelf aan hun verhaal hebben gegeven. En of het gaat om een knelverhaal, kiemverhaal of knel- én kiemverhaal ineens alsmede bij welk thema wij als onderzoekers het verhaal vinden passen. Sommige verhalen raakten aan meerdere thema's. (NB voor de leesbaarheid korten we in de tabel de thema's af).

Groep	'Krantenkop' bij het verhaal	Knel	Kiem	Geluk	Gezondheid	Immigratie	Natuur	Onderwijs	Samen leven	Welvaart	Wonen
18 tot 34 jaar t/m MBO	Corona heeft ook zijn voordelen.		•		•				•		
	Frustratie, of gefrustreerd.	•							•		
	Door corona niet goed je opleiding kunnen doen.	•						•			
	[geen titel]	•	•					•			
	Het leven staat op pauze.	•		•				•			•
	Mijn relatie is door corona beëindigd.	•		•							
	Aanpassen. Hoe je je leven gewoon omkeert en er wat van maakt. So be it.	•	•	•				•			
	Jaar weggegooid.	•		•							
18 tot 34 jaar, HBO en WO	Grote afstand maar toch dichtbij elkaar.		•					•			
	Rollercoaster Typhoon.	•	•					•			
	Offline contacten zijn nodig voor motivatie en echt langdurige relaties.	•						•			
	Wat is echt verstandig, fysiek of mentaal?	•		•							
	Ver van elkaar vandaan maar toch dichtbij. Toch er voor elkaar zijn.	•	•					•	•		
	Beter een vlam dan veel kaarsen.	•	•	•					•		

Groep	'Krantenkop' bij het verhaal	Knel	Kiem	Geluk	Gezondheid	Immigratie	Natuur	Onderwijs	Samen leven	Welvaart	Wonen
35 tot 59 jaar, t/m MBO	Stop de eenzaamheid.	•		•							
	Jeugd uit isolement: het belang van grotere groepen die mogen samenkomen.	•		•				•			
	Groene vingers in rare tijden.		•				•				
	Stel de samenleving weer open.	•		•						•	•
	Eenzaam einde.	•	•		•				•		
	Misplaatste sancties.	•			•					•	
	De leeuwen moeten terug.	•		•					•		
	Het doel heiligt niet de middelen.	•	•	•				•		•	
35 tot 59 jaar, HBO en WO	Money mindset na corona.	•	•							•	
	Psychische effecten corona onderschat.	•		•							
	Dat Nederland weer socialiseert en dat we er weer bovenop zijn.		•	•							
	Dat corona je wel terugwerpt op je ware zelf en veerkracht vraagt aan de mens.	•	•	•							
	Leef niet in angst.	•	•	•					•		
	Geen discussies via de chat.	•						•			
	Een jaar gemist.	•	•	•	•						
	Met trillende benen, maar het toch doen.		•	•							
60 jaar en ouder, t/m MBO	Ik verlang zo snel mogelijk naar een normaal leven.	•		•							
	Hoop op een betere toekomst.	•		•							
	Geef knuffels.	•		•	•						
	De massa angst die opgewekt wordt.	•		•							
	Corona, ooit krijgen we het de baas. En tot die tijd maar accepteren.	•		•					•		
	Let op de toekomst, die zal mooier worden dan hij misschien al was.		•	•					•		
	Bewuster gaan leven.		•	•	•					•	
	[geen titel]	•		•							
60 jaar en ouder, HBO en WO	Deze misdadige overheid moet vervangen worden.	•		•	•						
	Gebruik je verstand en houd afstand.	•		•	•						
	De waarheid maakt ons vrij.	•		•	•				•		
	Angst is een slechte raadgever en leidt niet tot een mooiere samenleving.	•		•					•		
	Dat ouderen ook best hun aandeel leveren in deze coronacrisis en ook best wel belast worden.	•		•							
	Elk nadeel heeft zijn voordeel.	•	•	•							•
	Dankzij covid ben ik kluizenaar.	•		•							
	Covid is de moeder der veranderingen. En de vader.	•	•	•							

Tabel 3.1 Knel- en kiemverhalen en thema's

We hebben de vraag in het gesprek open gesteld en achteraf gekeken welke van de acht maatschappelijke thema's terug te vinden waren in de verhalen. Doordat sommige verhalen aan meerdere thema's raakten, wordt een verhaal soms meegeteld in twee thema's. Sommige thema's liggen dicht bij elkaar, zoals bijvoorbeeld 'gezondheid' en 'geluk en ontspanning'.

We vonden het thema 'geluk en ontspanning' veruit het meest terug in de verhalen, gevolgd door 'onderwijs en werk', 'samen leven' en 'gezondheid'. Slechts enkele verhalen raakten aan de thema's 'natuur en milieu', 'welvaart' en 'wonen en verkeer'. Het thema 'immigratie en integratie' vonden we niet een keer terug in de verhalen.

Thema's	Aantal verhalen dat raakt aan dit thema
Geluk en ontspanning	33
Gezondheid	9
Immigratie en integratie	0
Natuur en milieu	1
Onderwijs en werk	11
Samen leven	11
Welvaart en inkomen	5
Wonen en verkeer	3

Tabel 3.2 Aantal keren dat thema's terugkwamen in de verhalen

3.1 Verhalen over geluk en ontspanning

We hoorden 33 verhalen die over het thema geluk en ontspanning gingen. Dit waren bijna allemaal knelverhalen. Ze gingen veelal over de effecten die de coronamaatregelen hebben op het leven van mensen, doordat zij bepaalde activiteiten niet meer kunnen ondernemen en naasten niet of minder kunnen zien. In sommige gevallen beschrijven mensen dat ze hier *echt* ongelukkig door zijn geworden. Desalniettemin zijn er ook een aantal kiemverhalen gedeeld op dit thema waarbij juist de rust en ruimte die door de maatregelen is ontstaan wordt gewaardeerd.

Het grootste deel van **de knelverhalen** gaat over het *gemis van de activiteiten die het leven kleur en betekenis geven*. Doordat net die activiteiten die zorgen voor ontspanning en geluk door de maatregelen niet meer kunnen of mogen. Of het nou het gaat om museumbezoek, sporten in groepsverband, erop uit op de fiets of een trommelworkshop:

- 'Ik ga graag weekendjes weg met m'n vriendin, dan borrelt dat op, en stappen we spontaan in de auto of de trein en aan een eind weg. En dan zien we daar wel. En dat kan allemaal niet meer. Het is vrijheidsbeperkend. Zeker als het gaat om de culturele ontspanning. Ik ga graag naar optredens, zou zelfs naar Pearl Jam gaan in Hyde Park met m'n zoon. Dat gaat allemaal niet door.'
(Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

- 'Ik geef een trommelworkshop elke week, tenminste dat deed ik elke week, voor corona, het mag niet plaatsvinden. Ik maakte deel uit van een tai chi groepje, en dat mag ook niet plaatsvinden. Dus lichaamsbeweging waar opeens een verbod op staat om dat in een groep te kunnen doen.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Het zijn voor mij de kleine dingen die het eigenlijk doen. Ik fiets graag, maar na een uur fietsen moet je toch het toilet bezoeken. En dat is nu niet mogelijk. Dat zijn toch de kleine dingen dat je bewust dichterbij huis moet blijven. Een strandwandeling ofzo, dat zal ook niet gaan, want ja, je zal toch een keer naar het toilet moeten.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Ik heb mijn relatie tijdens corona gekregen. Maar het is ook door corona geëindigd. Omdat je weinig dingen met elkaar kon doen. Daardoor wordt de relatie heel oppervlakkig.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Wat in de knel is gekomen... we waren, net als [andere gespreksdeelnemer], fervent festivalbezoeker... eigenlijk probeerden we ieder weekend wel weg te zijn. We vertoefden vaak in de Achterhoek. Caravan mee en op pad.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

Mensen geven in een aantal van de bovenstaande citaten expliciet aan de *spontaniteit en het sociale aspect* van activiteiten te missen. In veel van de verhalen benoemen mensen daarnaast hoe erg ze het contact met naasten missen. Ze missen het om elkaar spontaan en vaker te kunnen zien, maar ook het gebrek aan lijfelijk contact en knuffelen met dierbaren wordt meerdere keren genoemd:

- 'Wat ik heel erg vind is dat ik persoonlijk al zo lang als dit duurt mijn kinderen niet heb kunnen knuffelen, vasthouden. Geen lijfelijk contact. Kleindochtertje gelukkig wel. Ik zie geen andere familieleden en vrienden van dichtbij.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Ik vind dat corona eigenlijk heel weinig voordelen heeft, meer nadelen, in ieder geval als je binnenshuis werkt. Dat wil zeggen huisvrouw bent. Eigenlijk verandert er voor mij helemaal niks, want ik ben altijd thuis. Wat ik wel heel erg mis is het contact met vrienden, familie. Dat je niet naar je ouders kunt. Je kan en je mag niet knuffelen, ja dat vind ik heel lastig, heel moeilijk.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Ik zie het helemaal niet zo positief. Ik vind sociale contacten dermate niet aanwezig – ik mag nu maar 1 persoon ontvangen. Dat vind ik erg weinig. Veel vriendinnen zitten in de risico, dus die zie ik al niet. [begint te huilen]. Ja, ik weet het even niet meer.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Bij elkaar zorgt het gebrek aan activiteiten én sociale contacten met vrienden en familie ervoor dat een aantal mensen zich echt ongelukkig is gaan voelen en stress ervaart. Soms wordt dit nog versterkt door het verlies van werk of het alleen wonen:

- 'Wat er ontkiemd is, is depressie. Ik vind deze vrijheidsberoving en beperkingen afgrijselijk om mee te maken. Ik zei laatst tegen mijn vrouw – nou niet laatst, want het is misschien al twee jaar geleden - dat we een gelukkige generatie zijn die nooit narigheid hebben meegemaakt. En wat denk je dat er gebeurt: dan krijgen we dit? Dat ik dit nog de laatste jaren van mijn leven moet meemaken vind ik vreselijk. Dit is rampzalig.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Ik ben dus mijn baan erdoor verloren. Sinds maart ben ik werkeloos. Het is gewoon.... Het heeft me heel veel stress gekost omdat ik wist dat het door corona moeilijker is om werk te vinden, de winkels waren dicht. Ik doe productiewerk. [...] Verder er is zoveel dat ik wil doen, ik mis het

sporten zo erg. Het is toch niet hetzelfde om het thuis te doen. Ik heb hier gewoon weinig ruimte, ik heb geen achtertuin want ik woon in een appartement. Dus dat is heel frustrerend.... (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

- 'Ik ben alleen. Mijn kinderen wonen ver bij mij vandaan. Dus daar heb ik persoonlijk het contact niet. Ja.. ik heb wel vrienden die af en toe even langskomen op een avond of op een middag, maar voor de rest ja, voel ik mij een beetje een kluizenaar. Ik kan het niet naar het terras, ik kan niet even uit eten, ik kan niet naar de bioscoop.. nou noem het maar op. Allemaal dingen die ik spontaan, als het bij mij opkwam dan trok ik mijn schoenen en jas aan en ging ik 's middags naar de bioscoop en daarna bleef ik in de stad... ging ik een hapje eten links en rechts. En ja... dat ben ik al een jaar kwijt.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Ik werk zelf in de HORECA. Alle restaurants en hotels gingen dicht en ook de cafe's. De werkgever kon natuurlijk niet iedereen betalen. Contracten werden niet verlengd. En als je daar werkt, verloor je je baan - dan zit je thuis. [...] Er ontbreekt een hoop. Je kunt niet spontaan langs bij je tante, oma, of je moeder. Ben je verkouden dan is het: blijf maar thuis, je kunt niet naar een ziekenhuis toe, afspraken worden verzet. Je kunt ook geen lol meer maken met vrienden.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)

Ook zijn er een aantal mensen die aangeven zelf niet zoveel last te ervaren van de maatregelen, maar die zich wel *zorgen maken om anderen in hun omgeving*. Opvallend genoeg met name over hun eigen kinderen en/of de jongere generatie in het algemeen. Ook maken zij zich zorgen over de langetermijn effecten voor deze generatie:

- 'Zelf, we merken weinig van de maatregelen - net in de inleiding zei ik al, we werken gewoon door. [...] Maar de jongste doet fysiotherapie en dat is niet fijn. De klassen zijn gehalveerd. De introductie op school valt erg tegen. Ja ik denk wel dat studenten het gemis aan sociale contact gaan missen. Daar steken ze ook dingen van op. Alleen online... er is een hele generatie, die dit sociale deel mist en dat gaat merken denk ik.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Mijn zus heeft twee dochters, zo onderhand pubers, en die zijn ontzettend in de knel gekomen. Dat gaat je aan het hart als je kinderen ziet die depressief zijn geworden. Dat krijg je met dit soort maatregelen: niet naar school, om tien uur moet je binnen zijn.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Als ik naar mijn dochter kijk die is 21. Mensen in die leeftijdscategorie missen nu zo veel wat ze aan ervaring kunnen opdoen, levenservaring, contact met vrienden, het hele sociale gebeuren zijn ze kwijt. Ik ben heel erg benieuwd hoe zich dat gaat ontwikkelen als die jongeren van nu als die wat ouder worden. Hoe ze dan in het leven gaan staan en hoe ze tegen bepaalde zaken aan gaan kijken. Ik denk niet dat het heel positief is.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Wat ik heel erg vind: je ziet als je kijkt naar de jeugd, die hebben daar veel meer last van. Wij hebben een fijne jeugd gehad. Maar nu: de wereld is dood. De hele wereld is platgeslagen als een dubbeltje. De jeugd is zwaar depressief. Ik moet me er niet kwaad over maken. Er leeft helemaal niks meer.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)

Meerdere *jongeren* die wij gesproken hebben ervaren het inderdaad als een zware periode. Zoals twee mensen uit dezelfde groep het samenvatten in hun krantenkop: 'het leven staat op pauze'

(Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO) en 'jaar weggegooid' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO). Een van hen vertelt daarover:

- 'Omdat ik ook nog jong ben: vooral de feestjes en de verjaardagen die je moet missen. Vooral de leuke dingen die je doet als je jong bent met vriendinnen: de clubs, de terrasjes. Dat is nummer 1 wat ik het meest mis. Het sociale...En dat vind ik heel erg, je krijgt deze leeftijd niet meer terug. Nu ben je nog jong. Het voelt als iets dat je niet meer inhaalt, dat je kwijt bent.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

Tegelijkertijd vertellen twee *mensen van boven de 60* dat er ook voor hun generatie veel in de knel is gekomen de afgelopen periode:

- 'Ik heb een dochter, die heeft een kindje van 1,5 en was in verwachting van haar tweede. [...] Beiden mochten dus niet naar school, en ze zaten wel met dat kleintje, die kon ook niet naar de kinderopvang, want die gastouder zat zelf in de risicogroep. Ik heb daar gigantisch vaak en veel opgepast, ook na die bevalling natuurlijk. Het is een geluk geweest dat ik met pensioen was. Anders dan had het... zaten ze vreselijk omhoog. [...] Dus ja... ik vind dat best heel veel tijd in beslag nemen. En ik vind het leuk, maar uhh ja... het is kost energie en tijd. [...] En nou goed, hier moeten ook dingen gebeuren, bij mij thuis. Dus... dat is soms wel een beetje heel veel, moet ik zeggen.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Jarenlang heb ik gewerkt en heb gedacht: als ik 65 ben ga ik een paar maanden meer naar Turkije. Lekker aan de kust, aan zee. Ik ben 67 jaar geworden, de pensioenleeftijd. Sinds die tijd is corona en kan ik niet terug en moet ik Nederland blijven. Dat is wel heel erg vind ik. Het doet mij heel veel pijn natuurlijk.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Een aantal verhalen ging **zowel over wat ontkiemd was als wat in de knel gekomen was**. Deze mensen noemen allemaal hoe de beperkingen weliswaar heeft geleid tot minder sociale contacten, maar wel tot een verdiepte band met hun directe vrienden of gezinsleden:

- 'Ik ga beginnen met iets wat ontkiemd is, de positieve kant. Doordat afspreken met grote groepen niet meer kon, door de regels, is met een paar vrienden die al dichtbij stonden de band nog beter geworden. [...] Tijdens de eerste golf heb ik wel de hele tijd binnen gezeten, en dat was echt zwaar. [...] In plaats van dat ik op vrijdag met 10 man ga borrelen is het nu met 3 jongens waar ik veel mee omga, vrienden die dichtbij staan. Dat is ook niet altijd helemaal volgens de regels maar we houden het onder controle en dan kan het wel veilig.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Ik heb best veel gemist eigenlijk. Ik heb ook een dochter van 16 thuis. Zij mist sociale contacten en uitgaan, de 'sweet 16' verjaardag, mijn man werd 60 - geen feest. Mijn ouders mis ik heel erg, die zijn in de 80. Dat fysieke contact voelt als een gemis. Mijn dochter was veel thuis, het was wel fijn om een intiemere band op te bouwen met haar. Samen sporten bijvoorbeeld.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Het heeft versterking van het gezin gemaakt. We zijn verplicht met zijn vieren thuis. We zijn heel hecht thuis in het gezin, samen eten samen sporten enzo. Het is mooi dat dit het gebracht heeft. Maar onze wereld is wel klein nu, geen festival of erop uit.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)

- 'Mijn vrienden die ik daar kende, dat waren heel goede vrienden. Daar was ik al close mee. Maar in die tijd gingen we ineens heel veel met elkaar om. Ik was denk ik drie keer in de week thuis, en vier keer in de week was ik bij die groep vrienden. Ik ben nog veel closer geworden met ze dan ik ooit dacht. Tegelijkertijd zag ik alle mensen met wie ik een beetje een lossere relatie had, niet meer: dat kon niet meer. Dat vond ik minder erg. Ik ben me daardoor juist meer gaan focussen op belangrijke relaties en vriendschappen en al die andere dingen die je toch alleen maar doet om een beetje in contact te blijven dat heb ik aan de kant geschoven.' (Gesprek 12, 18 tot 34, HBO en WO)

De **kiemverhalen over geluk en ontspanning** (vier keer) gingen met name over de rust en tijd die er is ontstaan door de maatregelen waardoor mensen uit de 'ratrace' of 'mallemolen' kunnen stappen. Dat geeft ruimte om tijd met de kinderen door te brengen, boeken te lezen of te gaan wandelen:

- 'Wat voor mij goed is gegaan afgelopen jaar is dat het thuiswerken heel goed werkt. Voorheen was het lastig als je vanuit huis wilde werken. Nou blijkt toch dat iedereen dat heel goed kan. Dat thuiswerken geeft mij ook een bepaalde vrijheid. Je kunt even een wasje in de wasmachine gooien of je kunt even met je kinderen kletsen. [...] Verder vind ik het fijn dat er sociale rust ook is. We hebben niet zoveel verjaardagen waar we perse naartoe moeten. De essentie is wel dat het heeft mij juist rust gegeven heeft, dat er niet meer zoveel moet. Voorheen ging je maar een beetje mee in de mallemolen zeg maar.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Ik ben boeken gaan lezen, waar ik daarvoor geen tijd voor had. En ik geloof een beetje in Onze Lieve Heer: misschien komt het wel van Hem af. Hij denkt misschien dat de populatie de pan uitswingt, en daar wil Hij iets aan doen. Ik heb nu meer tijd voor mijn eigen. Het is wat rustiger. Dus ik ervaar het als positief, want ik heb gelukkig geen ellende meegemaakt.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Ik ben er actiever van geworden: veel wandelen, dat deed ik ervoor niet. Er gaat een soort bewustwording mee gepaard omdat je meer aan het denken wordt gezet. Je kan er wel wat aan doen, maar niet alles. Ik denk dat het waarden zeer tijdelijk is: ik ben bang dat als we in de ratrace zitten, alles weer helemaal los gaat.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

3.2 Verhalen over onderwijs en werk

We hoorden elf verhalen over het thema 'onderwijs en werk'. In de **knelverhalen** (vijf keer) ging het twee keer over de lastigheid van het volgen van *online onderwijs* als student:

- 'Mijn stage is tot twee keer toe afgezegd, dit jaar en vorig jaar. Waardoor mijn school ook een stuk slechter ging. Dat is een groot deel van mijn sociaal leven en dat is weg nu. Dat is heftig. Ik heb voor school online les en dat werkt niet altijd zo goed. Dat is veel lastiger dan in de les zitten. Het is maar een keer per week.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Ik ben begonnen met mijn master in september, nieuwe studie. En ik had juist heel erg dat alle contacten waren alleen maar online en dat was voor mij... nieuwe contacten maken online gaat toch een stuk minder lekker dan dat je offline contacten maken. Er was vanuit de universiteit wel veel moeite gedaan om online dingen op te zetten als kennismaking. Je merkt toch dat... mensen komen er niet naartoe... en de interactie is toch... je moet omstebeurt praten, dus je hebt niet

die dynamiek die je in het echt hebt, dat je gewoon even een onderonsje hebt met iemand die naast je zit. [...] Ik merkte ook om me heen dat je toch minder gemotiveerd bent als je minder kunt sparren met elkaar tijdens de colleges over wat je leert.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

Daartegenover staat dat één verhaal juist ging over de positieve ervaringen met online onderwijs:

- 'We hebben heel erg veel online les gehad waardoor het reizen niet zoveel is geweest. De kwaliteit van lesgeven is nog steeds hetzelfde. En daarbij naar mijn mening meer sociaal contact met leraren dan ik ooit heb gehad. We hebben nu per groep allemaal een docent aangewezen gekregen om te vragen: hoe gaat het met je? Hoe is het nu? Kunnen we je ergens bij helpen?' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

Ook hoorden we **gemengde ervaringen** van zowel een ouder die te maken kreeg met het geven van thuisonderwijs als een PABO-student, die allebei worstelden met het sluiten van de scholen én er een eigen draai aan wisten te geven:

- 'Ik vond het thuisonderwijs geven echt vreselijk. Ik moest ineens alles thuis doen, ineens een heel pak werk erbij. Ik sowieso al wel genoeg te doen. Ja daar kwam ineens het werk van wat de juffen normaal doen erbij. Maar uiteindelijk kon ik mijn kind op zijn eigen niveau helpen, en dus veel beter begeleiden. Op school liet hij dat niet zien maar thuis dus wel, daar ging het veel beter en nu heeft mijn zoon dus een groep geskippt vanwege corona eigenlijk.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Nadat de lockdown kwam en de basisscholen dicht waren moest ik online les geven. Met de kleuters wilde dat niet, daar liep ik mee vast. Maar ik heb me toen aangeboden als iemand die wel les wilde geven bij mensen thuis. En daardoor heb ik een jongetje ontmoet met dyslexie die ik nu nog steeds les geef en begeleid. En dat vond ik eigenlijk wel heel erg leuk.' (Gesprek 12, 18 tot 34, HBO en WO)

Het thema '**werk**' kwam niet heel vaak terug. Een paar mensen vertelden dat zij hun werkplannen hebben moeten omgooien of hoe zij het hebben ervaren om thuis te werken. Daarnaast hoorden wij verhalen over het verlies van werk door corona, waarvan een aantal verhalen terug te vinden zijn onder 'geluk en ontspanning' in verband met de stress die dat veroorzaakte of 'welvaart'.

- 'In die tijd had ik eigenlijk in die tijd in Shanghai gaan werken bij een strategisch adviesbureau. Alles was al in kannen en kruiken, en toen kwam dus covid. Nou het sloeg in als een bom. Dat was dus een iets minder leuke tijd. [...] Uiteindelijk heb ik hier dus weer werk gevonden in Nederland. [...] Ik had niet de gedachte van ik kom op korte termijn naar Nederland. Ik heb eigenlijk al mijn plannen moeten omgooien. Dat heeft wel heel veel mentaal ook gedaan. Ik moest natuurlijk die hele switch maken.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Qua werk heeft het me niet zoveel gedaan, het enige is dat je vrij bent om te kiezen of je thuis werkt of op kantoor. Dat mag je zelf bepalen. Dus ik werk al een jaar thuis, dat vind ik allemaal prima. En ik heb ook nog wel eens klantbezoek of soms een vergadering. Dat laat ik allemaal een beetje aan de klant over. Ik zelf ga er wat soepeler mee om.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

- 'Ik had twee baantjes die ik apart van elkaar deed, die zijn allebei per maart stopgezet. Ik was kassier bij de AH, maar iedereen ging met de zelfscan aan de slag, dus dat hield op. En ik werkte in een callcenter, en dat stopte ook, want dat deed ik voor een brillenzaak en alle winkels gingen dicht. Maar dan, ja, dan zoek je gewoon iets anders.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO).

Daarnaast vertelde één iemand ook een verhaal over de lastigheid van het *online werken*:

- 'Ik werk veel in teams op afstand dus. Ik kreeg op een gegeven moment een conflict. Via de chat is dat helemaal uit de hand gelopen. Geen begrip meer voor elkaar. Ze wilde niet bellen me, niks. Niet afspreken. Daar heb ik een half jaar mee gezeten. Digitaal kom je er dan niet uit.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO).

3.3 Verhalen over 'samen leven'

Elf van de verhalen raakten aan 'samen leven'. Thema's die hierbij in negatieve zin genoemd worden zijn de angst die mensen zien ontstaan in de samenleving alsmede een verharding in de samenleving door de corona maatregelen. In positieve zin noemen mensen het naar elkaar omkijken en elkaar helpen.

Verscheidene gespreksdeelnemers die **knelverhalen** delen op dit punt vertellen hoe ze *angst* zien ontstaan in de dagelijkse interacties in het openbare leven. Zij ervaren dit allemaal als vervelend:

- 'Ik zie een soort angst ontstaan. In de eerste en tweede golf viel het wel mee. Maar nu komt het dichtbij. Je houdt bewust wat afstand. Ik snap het niet echt. Ik snap niet dat mensen zo wegduiken, alsof ik ziek ben. Ik vind het niet prettig mensen duiken een beetje weg.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Ik mis heel erg de gewone, normale interactie tussen mensen op straat. Je komt iemand tegen, je maakt even een praatje.... Als je nu iemand passeert in de supermarkt dan zie je mensen terugdeinzen 'o dat is een engerd'. En dat vind ik zo erg om te zien want we zijn gewoon allemaal mensen die behoefte hebben aan aanraken, elkaar tutoyeren, even contact.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Als er iemand van PostNL een pakje komt afleveren, die staat bij je aan de deur alsof je de meest enge ziekte hebt... als je boodschappen gaat doen, ja god... ik snap het wel, maar je wordt soms heel raar aangekeken als je een winkel binnenstapt en je vergeet je mondkapje op te zetten bij wijze van spreken.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

Volgens sommigen heeft de overheid of de media aan deze angst bijgedragen en mensen (onnodig) banggemaakt:

- 'Mijn verhaal is dat als ik elke dag over het onderwerp lees, dan zie ik alleen maar cijfers. Cijfers: of ze kloppen niet, of ze zijn op verkeerde waarheden gebaseerd. Als RIVM een mail stuurt: ga dan eerst eens praten over hoeveel mensen er vandaag getest zijn en wat het percentage daarvan positief of negatief is. Maar als je alleen maar aantallen positieve gevallen noemt, zonder het aantal geteste personen te noemen, dan heb je een waarheid die niet klopt. Dus we worden met zijn allen een beetje bang gemaakt.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)

- 'Wat ik meer vervelend of tenminste erg jammer vind, is dat de media zo veel op de angstitem is gaan zitten. Natuurlijk is het een nieuw virus en mensen overlijden eraan. Er zijn altijd virussen tot nu toe geweest: het is goed om het onder controle te krijgen. Maar ik zie het in mijn eigen vriendenkring: twee vriendinnen zijn zowat panisch, en die daardoor iets hebben van: alleen maar als ik gevaccineerd ben, kan ik jou terug ontmoeten. Ik vind het een ongelofelijke splijtzwam geworden tussen mensen die zich helemaal fobisch zijn gaan gedragen.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'De massa angst die opgewekt wordt [door de overheid]. En dat mensen het wat meer moeten relativeren en in perspectief moeten zien met de normale situatie dat er onder miljarden mensen ook duizenden mensen doodgaan, dat is niet een absurd gegeven.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Sommige gespreksdeelnemers zien een *verharding* ontstaan doordat mensen genoeg hebben van de maatregelen of het niet eens zijn over het nut en de noodzaak van de maatregelen. Daarbij merken zij op dat dit is ontstaan naarmate de crisis langer voortduurt:

- 'Alleen ik zie juist mensen die geen geduld hebben en het zat zijn. Hier zijn mensen het zat, lopen te dicht bij. Snauwen elkaar af en zijn het zat.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Het eerste half jaar waren de mensen veel vriendelijker. En wat ik zeker niet mis, is het drie keer kussen. Nu het nieuwe er af is, en met het oprekken van de mogelijkheden, is dat minder geworden. Dat vind ik jammer. Nu worden de lontjes korter. Dat ervaarde ik pas nog in de supermarkt.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Een van de gespreksdeelnemers maakt zich specifiek zorgen over de tweedeling die is ontstaan als gevolg van de verschillende opvattingen over de coronamaatregelen:

- 'Ik vind het moeilijk om te zien dat we momenteel zo'n tweedeling hebben gekregen. Je zit of in de ene hoek, van de coronawappies, of je moet braaf volgen wat de overheid je opdraagt. Zonder kritisch te mogen zijn op 'zijn we wel goed bezig?' We zien allemaal mediabeelden die wel of niet waar zijn. Maar als je kritisch je mening geeft ben je meteen.... Je wordt meteen in de hoek gezet van 'je gelooft het niet'. [...] De ruimte om een ander woord te kunnen vertolken of prediken, die ruimte is er nu niet meer. Dat wordt heel erg teneergeslagen. Ik weet niet precies hoe je dat moet verwoorden. En doordat er zo weinig ruimte is, komt er polarisatie.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

Sommigen zien het samen leven minder somber in en vertellen juist in een **kiemverhaal** dat wat hen betreft mensen *meer naar elkaar zijn gaan omkijken* en elkaar meer helpen als gevolg van de corona crisis:

- 'Mensen die het moeilijk hebben, die ziek zijn of in Quarantaine zitten, ik zie dat dan mensen elkaar helpen. Mensen kunnen geen boodschappen doen en dat doet er iemand boodschappen voor je uit je vriendenkring. Die zorg voor je draagt. We helpen elkaar meer. Als mensen ziek worden gaan mensen elkaar meer helpen. Doordat dingen niet goed gaan, zie ik echt dat mensen elkaar meer helpen.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)

- 'Ik heb het allemaal als positief ervaren, van in het begin. Bijv. mensen die vriendelijk zijn, mooi je beurt afwachten. Het brutaal voorkruipen is er nu niet meer.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Daarnaast vertellen twee gespreksdeelnemers over initiatieven die ze zelf hebben ondernomen om naar anderen om te kijken:

- 'Ik zie veel mensen die eenzaam zijn en daarvoor doe ik wandelcoaching. Dat is in het leven geroepen door corona. Voor mensen die een geïsoleerd bestaan hebben. We wandelen 1 keer per week. En zij zijn heel angstig. Als levensstijlcoach doe je daar dan aan mee.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'En daardoor heb ik een jongetje ontmoet met dyslexie die ik nu nog steeds les geef en begeleid. En dat vond ik eigenlijk wel heel erg leuk. [...] Ik vind het wel belangrijk dat mensen zich ook aanpassen op de maatschappij op dit moment. En dat je er toch wel bent voor een medemens, ook als het minder kan.' (Gesprek 12, 18 tot 34, HBO en WO)

3.4 Verhalen over gezondheid

Onder dit thema vallen allereerst een aantal ingrijpende **knelf verhalen** op die gaan over *verlies of ziekte van dierbaren in coronatijd*. Daarbij valt het hen extra zwaar om mensen niet fysiek te kunnen aanraken in tijden van ziekte en rouw:

- 'Ik ben een ongeveer halfjaar geleden mijn vader verloren aan kanker. Dus ik heb een rouwproces en een ziektebed meegemaakt tijdens corona. En het laatste jaar van zijn leven, of het laatste halfjaar misschien, heb ik hem veel minder geknuffeld en veel minder gezien, veel minder troosten dan dat ik zou kunnen buiten deze wereld. Ook na dat proces, als je rouwt, dan ook moet je continue de keuze maken tussen wat is verstandig, welke vrienden kan ik uitnodigen: wie heb ik nodig? Wat is nodig hebben en wat is luxe?' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Mijn moeder is onlangs overleden. En twee maanden daarna is mijn broer overleden door covid. En dat was heel erg zwaar en daar zie je dus echt hoeveel paniek er onder mensen kan ontstaan en hoeveel boosheid er bij mensen naar boven kan komen. Want je moet gaan kiezen. We zijn een familie.... ik heb 4 broers en 6 zussen, onze kleinkinderen en kinderen en dan moet je gaan kiezen wie er wel en wie niet naar de uitvaart mag. Dat is rompslomp en gedoe, want met je eigen verdriet zit je al helemaal in de kreukels en dan moet je ook nog gaan kiezen. [...] Mijn broer is overleden aan de andere kant van de oceaan. Je mag niet vliegen en daardoor kan je geen afscheid nemen... en dat hakt er helemaal in.' (35 tot 59, t/m MBO)
- 'Wat de beperkingen zijn, en die gelden voor iedereen: ik kan mijn kleindochter bijvoorbeeld niet knuffelen. Dat kan niet want mijn dochter heeft kanker ontwikkeld. Dat staat op zich los van corona, maar die is nu in behandeling. Dus die is laag in haar weerstand: we willen niet dat ze ziek wordt. En ik bedoel niet corona, want corona bestaat niet. Corona bestaat wel, maar toch niet in de zin dat ze denken dat het bestaat. Maar ze kan geen griepje of verkoudheid oplopen.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)

- 'Ik vind het erg dat ik zelfs naar mijn zieke schoonzuster moeilijk toe kan gaan. Wel telefonisch, maar niet fysiek dat je bij elkaar op bezoek komt even. Even horen, even een hand op de schouder van hoe gaat het. Dat vind ik erg.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Slechts één gespreksdeelnemer vertelt over het zelf krijgen van corona:

- 'Mijn zoon kreeg corona. We zijn allemaal aan de beurt gekomen. Het besef wordt wel anders. Daarna zijn we soepeler geworden. Je kunt het toch wel snel krijgen, zelfs als je de maatregelen volgt. Ik was eerst bang voor corona, van tevoren. Maar toen ik het gehad had, ik was behoorlijk ziek van. Maar toen dat voorbij was was het wel fijner. Ik ben niet meer angstig en kan vrijer leven.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)

Tot slot gaan drie verhalen over het effect op de *leefstijl van mensen*, zowel in positieve zin door meer te gaan eten of bewegen of juist in negatieve zin door minder te bewegen:

- 'Mensen werken meer aan hun gezondheid, door corona en hun weerstand. Ze eten ook gezonder eten. Als winkelsurveillant zie ik bij de supermarkt, dat mensen meer groente en fruit eten, bepaald eten is sneller uitverkocht. Mensen houden zich meer met hun gezondheid bezig. Dat zie ik veel meer terug, voorheen minder.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Ik ben er actiever van geworden: veel wandelen, dat deed ik ervoor niet. Er gaat een soort bewustwording mee gepaard omdat je meer aan het denken wordt gezet. Je kan er wel wat aan doen, maar niet alles.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Ik ben 15 kilo aangekomen in een jaar. En dat is best een nadeel. Normaal ben ik actief, ben ik gewend veel te bewegen. En nu zit je thuis en daar word je vet van.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

3.5 Verhalen over welvaart en inkomen

Bij dit thema vertelden twee mensen dat ze zelf hun *baan verloren* hebben:

- 'Alle restaurants en hotels gingen dicht en ook de cafe's. De werkgever kon natuurlijk niet iedereen betalen. Contracten werden niet verlengd. En als je daar werkt, verloor je je baan - dan zit je thuis. En als je dan je huur moet betalen en nog steeds dezelfde levensstijl wil doen, biertje drinken. Die kosten gaan door, dan heb je geen geld. De overheid betaalt je niet. En ja, je wil ook niet de WW gaan zitten. Ja ik wil op termijn iets beginnen, maar dat ga je nu ook niet doen.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Ik doe productiewerk. Dus... Ik had een vitaal beroep, ik maakte hartkatheters, dus ik dacht dat het wel goed zat. Maar ook daar heeft corona het getroffen. Er kwamen niet genoeg bestellingen binnen. [...] Ik twijfel of ik mijn rijbewijs moet gaan halen: straks komen er weer maatregelen en dan staat het weer stil, en ik weet niet hoe lang ik dan moet wachten voor ik op examen kan. .... Ik merk nou ook met nieuw werk zoeken dat het lastiger is omdat ik geen rijbewijs heb en dus geen vervoer. Ik merk dat het voor mij moeilijker is om werk te vinden.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

In twee andere verhalen vertelden mensen dat ze zich zorgen maakten over de *economische gevolgen voor bepaalde sectoren* zoals winkeliers of horeca:

- 'Maar die winkeliers onder me dat gaat me aan mijn hart. Ook landelijk. We stonden er qua economie beter voor dan landen als Griekenland, Italië, Spanje. Maar ik heb het idee dat dat allemaal een beetje gelijk komt te staan in deze tijd. Zelfs in deze moeilijke tijd gaat het geld niet naar de zorg of de winkeliers maar wordt het gegeven aan landen als Italië, Spanje, Frankrijk... De maatregelen moeten eraf. Als we het hebben over de toekomst, op economisch vlak, om het geld weer te laten rollen in Nederland, dan zijn die winkeliers numero uno.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'We kennen veel mensen in muziek en entertainmentwereld die al jaar niets doen en dat is wat je raakt. Mensen die kleine zzp-ers zijn, die in licht- en audioteknik zitten, mensen die bij de Zwarte Cross werken, achter de schermen die we persoonlijk kennen, die werkloos thuis zitten, al een jaar. Dat raakt me. De horeca die dicht zit. Iedereen roept dan 'mijn cafeetje'! Maar die zijn nog een beetje open geweest. Restaurants ook nog. Maar er zijn ook mensen met een discotheek en die zijn al meer dan een jaar dicht inmiddels. Die hoor je eigenlijk nauwelijks. De economische gevolgen vind ik heel erg,... het doel heiligt niet de middelen.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

Eén gespreksdeelnemer vertelde juist dat ze er financieel op vooruit is gegaan door corona:

- 'Het allerbelangrijkste voor mij is toch dat ik nu helder heb hoe mijn toekomst eruit ziet. Dat is voor mij belangrijk. Financieel dat ik nu alle ruimte heb gekregen om in te zoomen op mijn budgetplan. Bepaalde dingen die niet hoefden, of he... geen prioriteit is laten liggen. Dat soort dingen. En nu hebben wij als toekomst van he, dan kunnen we een huisje kopen.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)

3.6 Verhalen over natuur en milieu

In slechts één verhaal kwam het thema *natuur en milieu* terug. Dit was een verhaal over iets wat juist ontkiemd is door de corona crisis:

- 'In maart begon ik ooit met een paar zaadjes in de vensterbank. En dat is wat uit de hand gelopen met grote bakken in de tuin. Nu heb ik bij de volkstuinenvereniging een stukje land gekocht van 50 m2. Zodat het niet meer zo mijn gehele tuin in beslag neemt. Ja, ik geef zo mijn kinderen wel iets mee zo ja. Ze kende groente alleen van de supermarkt. Ze leren nu iets over zaden en planten, daar wisten ze niet zoveel vanaf.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)

3.7 Verhalen over wonen en verkeer

Er was geen verhaal waar 'wonen en verkeer' de hoofdrol speelde. Eén deelnemer noemde als bijkomend voordeel dat het verkeer rustiger is geworden:

- 'Wij zien doordat we regelmatig op de weg zitten, dat door het digitale werken het verkeer veel rustiger geworden is. Men houdt zich meer aan de 100, maar het is ook minder druk, waardoor je zelf ook veel rustiger rijdt. Dat is ook een van de punten die als bijzaak van corona is gekomen, waar ik het positieve van inzie.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

Over het thema 'wonen' werd de hoogte van de huur bij het verlies van werk door één persoon genoemd en iemand anders vertelde in haar verhaal hoe het kleine oppervlak van haar appartement haar belemmerde om thuis te sporten. Beide verhalen zijn ook terug te vinden onder het thema 'geluk en ontspanning'.

4. Thema's voor maatschappelijke verandering

We vroegen de gespreksdeelnemers om voort te bouwen op de knel- en kiemverhalen en te bepalen welke maatschappelijke thema's voor hen van belang zijn om aan te pakken in Nederland na de coronacrisis. De 8 thema's die we de deelnemers voorhielden zijn afkomstig uit ander onderzoek en werden behalve de titel niet verder gedefinieerd. Via een poll gaf elke deelnemer aan welk thema voor hen het meest van belang is als het gaat om maatschappelijke verandering. Vervolgens verdiepten de gespreksleiders deze stem op een thema door specifiek door te vragen op de beelden die de deelnemer erbij heeft, de *richting* van de verandering (terug naar hoe het was of juist vooruit naar iets nieuws?) en of dit volgens hen een *grote* of een *kleine* verandering is.

4.1 Thema's waarop men graag verandering ziet

We vroegen mensen te benoemen welke maatschappelijke thema's voor hen van belang zijn om aan te pakken in de periode na corona. Daarbij konden ze kiezen uit een lijst van acht onderwerpen. Van de 46 stemmen die uitgebracht werden, gingen de meeste stemmen naar het thema gezondheid (19 stemmen), geluk en ontspanning (11 stemmen) en natuur en milieu (5). Verder verdeelden de stemmen zich over de andere thema's. Tabel 4.1 geeft een overzicht.

Thema's	Aantal keer gestemd
Geluk en ontspanning	11
Gezondheid	19
Immigratie en integratie	1
Natuur en Milieu	5
Onderwijs en werk	4
Samen leven	3
Welvaart en inkomen	2
Wonen en verkeer	1

Tabel 4.1 Aantal keren dat gestemd is op de thema's als 'belangrijkste thema waarop verandering gewenst is'

Als het gaat over welke groepen op welke thema's stemmen dan valt op dat uit alle groepen mensen stemmen op gezondheid, maar dat dit aandeel het hoogst is in de groep 60 jaar en ouder, opleidingsniveau t/m MBO. Bij het thema 'geluk en ontspanning' is er een zelfde beeld: meerdere groepen stemmen hierop, maar de grootste groep stemmers komt uit de groep 35 tot 59 -jarigen, opleidingsniveau t/m MBO – hoewel het verschil klein is. Voor de overige thema's zijn de aantallen te klein om het verder uit te kunnen splitsen.

Naast het thema is de vraag of mensen op dat gebied een **verandering terug of vooruit** wensen. Met andere woorden: wil men graag terug naar de periode van voor corona, of wil men echt vernieuwing – toe naar een andere situatie? Ook hebben we mensen voorgelegd of ze de gewenste verandering zien als een **grote of kleine stap**. Tabel 4.3 geeft een overzicht (het telt niet helemaal op tot 46 omdat sommige mensen de vraag niet hebben beantwoord).

Aard en omvang verandering	Aantal keer gestemd
Verandering terug	15
Verandering vooruit	25
Grote verandering	27
Kleine verandering	12

Tabel 4.2 Overzicht van grootte en richting van de gewenste verandering

Vanuit een meer macro-perspectief op de richting en grootte van de gewenste verandering over alle thema's heen, valt op dat meer mensen vooruit willen veranderen (25) dan terug naar hoe het was (15). Ook is de gewenste verandering volgens velen een grote verandering (27), meer dan een kleine verandering (12). Mensen die een verandering vooruit willen zeggen soms dat dit een grote verandering is (16) en soms een kleine verandering (6). Hetzelfde geldt voor mensen die een verandering terug willen; 9 mensen zien dat als een grote verandering en 6 als een kleine verandering. Overigens vinden mensen dit een lastige vraag om te beantwoorden, deelnemers geven soms een wat arbitrair antwoord en twijfelen vaak hardop of het nu om een grote of kleine verandering gaat: *'Of dit een grote verandering is of een kleine stap: daar komen we wel uit: we zijn nu al op weg om het zo te gaan doen.'* (Gesprek 5, 60+, HBO en WO).

Kijkend naar de verdeling tussen laag- en hoogopgeleiden en de richting van de verandering zijn de verschillen hier niet erg groot. Van de 15 mensen die een verandering terug willen zijn er 9 laagopgeleid en 6 hoogopgeleid. De enige uitschieter is de groep 35-59 jaar, t/m MBO niveau die tegen de trend in, iets meer dan andere groepen verlangt naar een verandering terug dan een verandering vooruit.

De gewenste veranderrichting en grootte is niet uitgesproken verschillend voor de groepen die we spraken en laat dezelfde trend zien als de totale cijfers doen – meer stemmen op een grote verandering dan een kleine verandering. Ook zien we weinig opvallende verschillen tussen de richting en grootte van de verandering tussen thema's. Op bijna elk thema zijn er mensen die duidelijk vooruit willen veranderen en anderen die terug willen naar hoe het was.

In de volgende paragrafen zoomen we telkens in een van de thema's waar mensen op stemden, de beelden die leven ten aanzien van de gewenste verandering (hoe ziet het eruit?) en de grootte en richting van de verandering die men voor ogen heeft.

4.2 Gezondheid: gewenste verandering

Gezondheid was voor veel mensen (19) het belangrijkste thema waarop ze graag verandering zien. De coronatijd heeft volgens deze deelnemers extra duidelijk gemaakt dat gezondheid van belang is, waarbij zij dit veelal koppelen aan je goed voelen, gezonder eten, sporten en een gezonde levensstijl:

- 'Als je gezond bent, ben je gelukkig, ben je tevreden en is het ook fijn samen leven als iedereen gezond is.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Als je gezond bent kun je eigenlijk de dingen doen die je wilt.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Ik denk dat we ook moeten gaan kijken van: Hoe kunnen we wat gezonder gaan leven. Gezonder eten, meer bewegen, om de basis, je lichaam, je huis op orde te krijgen.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Mensen hebben een hogere stress gekregen in de corona tijd. Je mist huidcontact en dat heeft stress. Je mist contacten op werk. Je moet zelf gemotiveerd en gedisciplineerd zijn.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)

Mensen merken daarbij op dat dit gezonde leven niet voor iedereen haalbaar en betaalbaar is:

- 'Maar er zijn ook mensen die ook geen middelen hebben. De kosten van de gezondheidszorg is zo gestegen in de jaren.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Mensen die stellen dingen uit. Ik denk dat dat juist niet moet. Mensen moet gewoon... maar ook dat de regering daar ook op inspringt. En niet van.... De vrijwillige bijdrage maak je weer hoger of wat je moet betalen. Er zijn zo meteen gezinnen bij, dan kan het niet.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'We verdelen middelen nu niet eerlijk. Het is niet eerlijk hoe dat verdeeld wordt in de hele wereld. De ene heeft heel veel kapitaal opgebouwd. De andere mensen zijn arm en kunnen heel moeilijk door het leven komen, dat vind ik niet normaal.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Wensbeelden als het gaat om de gewenste maatschappelijke verandering op gebied van gezondheid richten zich op het stimuleren van gezond leven en eten. Voor 14 van de 19 mensen gaat het hier om een verandering *vooruit*, waarbij 9 mensen aangeven dat dit ook een *grote* verandering is.

Omdat mensen zich zorgen maken over groepen die minder te besteden hebben, is er ook aandacht voor hoe een gezond leven juist voor die groepen bereikbaar is. Daarbij zien een aantal mensen in hun ideaalbeeld een overheid die daar een actieve rol in pakt:

- 'Daar zou vanuit de overheid meer aandacht voor kunnen komen: dat het voor iedereen toegankelijk is om gezond te eten en om te sporten en meer te bewegen.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)

- 'Wat zie ik voor me, dat er vanuit de overheid meer gestimuleerd wordt om een gezondere leefstijl aan te nemen. Dat zou al kunnen gebeuren op basisscholen dat je de kinderen extra een vak gezonde leefstijl voorschotelt.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
  - 'In mijn ideale situatie kan iedereen gezond eten, waardoor overgewicht veel minder is. Dat moet echt in de toekomst gaan gebeuren, en dat moet van hogerhand geregeld worden.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
  - 'Iedereen zou preventief gestimuleerd moeten worden met gezondheid bezig te zijn. Ik vind het een basis iets, waar ze iets meer mee zouden moeten doen. Ik denk dat ziektekosten en verzekeraars en overheid daar meer voor beschikbaar moeten stellen.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)
  - 'Corona kan voorkomen worden, het is ook een longziekte. Vroeger had je spotjes tegen roken, maar de regering verdient er veel geld aan. Voorkomen is beter dan genezen, maar waar zijn die spotjes nu?' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)
  - 'Ik was zelf ook te dik, maar ben 40 kg afgevallen: het is een keuze maken. Mijn beurs is ook niet heel groot, maar je kan toch keuzes maken. Ik ben alleen, dus voor mij is het gemakkelijker. Met een gezin met kinderen is dat een aanslag voor je budget. Daar moet wat aan gedaan worden. Ik heb zelf twee gezonde jongens, omdat ik altijd aandacht gegeven heb aan gezond eten.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
  - 'Je hebt sowieso ruime openingstijden van alles. Ik denk dat dat bevorderend werkt voor constant eten. Dat is een grote verleiding, en draagt bij tot veel meer eet- en drinkmomenten. Een ouderwets voorbeeld: mijn kinderen zeggen 'Als je het niet bij hebt dan koop je het'. Mijn generatie was: 'Als je het niet bijhebt, is het er niet'. Openingstijden van supermarkten terugbrengen zou al veel veranderen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- (Dit wordt vervolgd in hoofdstuk 5).

Overigens nuanceren mensen soms ook de wens naar een gezonder leven:

- 'Ik ben zelf ook te zwaar. Eigenlijk niet te zwaar, maar te klein. Je weet toch niet of je 100 wordt of 90. Je moet ook goed geleefd hebben. Genieten hoort erbij.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

4.3 Geluk en ontspanning: gewenste verandering

De deelnemers die geluk en ontspanning als belangrijkste veranderthema noemen (11) hebben het veelal over datgene wat ze *nu* missen om geluk en ontspanning te hebben:

- 'Ik ga niet op visite, vrienden komen ook niet bij mij, daar hadden we de kroeg voor. Soms denk ik: 'waar doe ik het voor? Ik zit hier maar te zitten en te zitten.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Andere dingen die belangrijk zijn voor geluk en ontspanning mis ik wel... we gingen altijd naar de camping toe, caravans bij elkaar, barbecuetje in het midden. Dat kan nu niet...' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

Mensen koppelen dit thema regelmatig aan andere van de genoemde thema's – alsof geluk en ontspanning een soort overkoepelend thema is:

- 'Heel veel van die andere thema's die op de sheet staan, kun je scharen onder geluk. Er stond iets over onderwijs, er stond iets over welvaart, er stond iets over wonen, er stond iets over natuur en milieu. Als dat allemaal op orde is dan draagt dat bij aan geluk.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Als je gelukkig bent dan ja, dan gaat de rest ook goed van de onderwerpen. (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Als je ziet wat er onder jongeren leeft en heerst aan eenzaamheid en gemist. Ja, je zult maar 16 zijn en al die ervaringen missen, dat is vreselijk. Sommige dingen kun je niet nog een keer overdoen. Dat geluksgevoel en die ontspanning is van belang.' (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)

Het grootste deel van deze groep wil graag dat Nederland terugverandert naar hoe het voor corona was (7 deelnemers). Deze mensen benoemen vooral het verlangen naar het opheffen van de maatregelen:

- 'Meer met wat vrienden wat drinken. Wel thuis, maar dan niet stiekem.' (Gesprek 2, 35 tot 59, t/m MBO).
- 'Om t NL terug te krijgen wat ik had, dan moeten die maatregelen verminderen en dan kan geluk en ontspanning voor mij weer vlucht krijgen.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO).

Diegenen die juist een verandering *vooruit* willen (4 mensen) in termen van geluk en ontspanning kijken bijvoorbeeld naar gezondheid en voeding en betere hulpstructuren voor mensen die dat nodig hebben:

- 'Als ik dan alleen al in Rotterdam kijk, waar 500 tot 600 kinderen per dag zonder ontbijt naar school gestuurd worden omdat ze onder bijstandsniveau leven thuis. Ja dat is schrijnend. Want dat is de toekomst. Laten we daarin investeren want zij zijn de toekomst.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO).
- Die nieuwe toekomst zal vanzelf komen. Als we terug gaan naar het oude, en we laten al die dieren in de hokken zitten, en we gaan voor de plofkip en noem maar op, dat gaat ons geen geluk brengen. Als je voor de wereld goed zorgt, zorg je goed voor jezelf. (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Nederland is een papieren land. Soms is het gewoon zo moeilijk om uit te zoeken waar je met je probleem naartoe moet en dan wordt je van het kastje naar de muur gestuurd en dat zie ik om me heen veel te vaak gebeuren.' (Gesprek 8, 35 tot 59, HBO en WO).

4.4 Natuur en milieu: gewenste verandering

De deelnemers die natuur en milieu kozen (5 mensen), wensen voornamelijk een verandering *vooruit*. De corona periode heeft volgens hen duidelijk gemaakt dat aandacht voor de natuur, dierenwelzijn en CO2 uitstoot belangrijk is. De CO2 uitstoot is gedaald doordat er minder is gereisd en corona heeft duidelijk gemaakt dat dierenziektes ontstaan wanneer men niet goed om gaat met dieren: de intensieve veeteelt in Nederland is volgens deelnemers niet wenselijk. Een aantal mensen pleit voor radicale verandering als het gaat om natuur en milieu:

- 'Ik denk dat iedereen wel bewust is van het feit dat we veel impact hebben. Maar bijvoorbeeld het feit dat door de corona crisis de Co2 (uitstoot) veel meer gedaald is dan dat we hiervoor voor mogelijk hielden.' (Gesprek 2, 18 – 34, HBO en WO).
- 'Ik denk dat het voor een dier niet goed is om in zijn eigen uitwerpselen te staan. En als ze daar dan ook nog moeten eten en allemaal dicht bij elkaar staan. Volgens mij krijg je daar nooit gezellige dingen van.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'De oceaan wordt overbevist, de houtkap gaat ontzettend ongeremd. Als we opnieuw willen beginnen en een kans willen maken, dan moeten we daarmee stoppen, dan moeten we offeren, dus heel veel geld betalen maar wel het milieu redden en dus onszelf. Als we dat niet doen, dan kun je nog zo gezond zijn, maar als de aarde achteruit gaat dan gaan wij ook achteruit.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

Dat vraagt volgens deelnemers om het doorbreken van een vicieuze cirkel als het gaat om het produceren en consumeren van voedsel:

- 'Ik zie wel dat we het milieu als product zijn gaan zien. En dat we het milieu zijn gaan uitputten, door onze productiewijze en waardoor eigenlijk ook... we eigenlijk niet gezond produceren, dat is ook helder, en omdat we niet gezond produceren, we eten veel teveel vlees... hebben mensen ook een slechte levensstijl en dan hebben mensen ook teveel ziektes... dus we lopen in een soort vicieuze cirkel.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Je ziet toch ook dat de mensen die nergens last van hebben, die zijn rijk. Maar de arme mensen hebben nu last. Dus... er ontstaat een grote kloof tussen arm en rijk.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

In de gesprekken komt meerdere keren terug dat duurzaamheid ook een prijs heeft en niet iedereen in Nederland de middelen heeft om daar aan mee te doen. Deze deelnemers willen liever terug naar hoe het voor corona was. Niet *meer* aandacht voor natuur en milieu, maar juist iets *minder* aandacht:

- 'Als je een elektrische auto koopt, dan rijdt jouw oude auto in India gewoon nog 15 jaar rond. Het is water naar de zee dragen en de gewone burger gaat daarvoor betalen. Je kan denken dat je het goed doen als burger, als eco freak. Maar het verdwijnt allemaal in de zakken van de miljardairs. En dat vind ik een oud riedeltje dat we niet moeten willen herhalen.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO).
- 'Het moet vooral niet een grotere rol gaan spelen. Ik houd wel van vernieuwing, weet je. Hallo... Maar t moet geen grotere rol gaan spelen.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO).

In de gesprekken ontstaan bij de mensen die een verandering *vooruit* willen ook duidelijke perspectieven op maatregelen om te nemen, waarbij de overheid expliciet of meer impliciet een rol toebedacht krijgt:

- 'Als we kantoren kunnen sluiten, dan kunnen daar woningen gecreëerd worden, zodat die woningen niet in bestaande natuur hoeven te bouwen.' (Gesprek 2, 18 – 34, HBO en WO).

- Volgens mij is de enige oplossing dat we van dat stukje vlees een luxeproduct maken. Dat dat niet meer elke week, maar gewoon dat je alleen nog maar in een restaurant biefstuk eet en dat je thuis gewoon met vleesvervangers in de weer gaat. (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Nou dat je echt bedrijven dus afrekent op je CO2 productie, maar ook over de afvalstromen. Het uitputten van de grondstoffen. Het uitputten van mensen. Gewoon verkeerde producten maken.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

4.5 Onderwijs en werk: gewenste verandering

Deelnemers die onderwijs en werk als belangrijkste thema hadden (4 mensen), maken zich zorgen over de kwaliteit van onderwijs en hoe het met jongeren en kinderen gaat:

- 'Ze leren dus niet dat ze stil moeten zijn ook. Want ze moeten in groepjes werken. 'Ze kunnen zich niet concentreren' zeggen ze dan. Ja hahah. Logisch, zet ze gewoon met het hoofd naar het bord. (Gesprek 9, 35 tot 59, HBO en WO)
- 'Als ik zie wat die onderwijskrachten aan administratie moeten doen, dat is meer dan treurig. En heeft dat wel nut, vraag ik me af.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Meer respect voor alle soorten studenten. Maar ook onder studenten zelf. En ook hoe lager opgeleid hoe slechter. Minder die barrières en dat je meer kunt bepalen als jongere wat je gaat doen. Niet per se een Cito toets of eindtoets om iets te kunnen doen. Gewoon 5 dagen naar school, ook al komt er weer een pandemie aan.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)

In een van de gesprekken ontstond een uitwisseling tussen een pabo-student die zelf stage loopt op basisscholen en een student die zelf zijn lessen online volgt. De empathie en zorg naar de kinderen en jongeren die uit dit fragment spreekt is illustratief evenals de wens dat sociale relaties in school weer kunnen versterken.

- [pabo-student]: 'Ja dat herken ik als pabostudent, het was ook heel pijnlijk toen we terugkwamen op school bij de stage en we alle kinderen weer terug zagen. Toen zag je hoe blij iedereen was om elkaar weer te zien. Dat was echt heel mooi. Ik merkte ook echt dat ze daar veel belang aan hechtten. We gaven ook les in Teams en dan zetten we soms even de camera en microfoon uit aan het eind van de les zodat ze nog even samen konden praten, en dan hoorde je de kinderen praten over hoeveel ze elkaar misten enz.... Dat was heel mooi. Heel treurig ook aan de andere kant. Heel indrukwekkend om dat zo te zien.'
- [student]: 'Als ik me voorstel hoe ik zou zijn als ik op de middelbare een jaar thuis had moeten zijn dan was ik nu een ander persoon geweest. Ik kan me dat bijna niet voorstellen.'
- [pabo-student]: 'Je leert ook zoveel van elkaar als kind. Je doet elkaar een beetje na of je kletst met elkaar.'

(Gesprek 12, 18 tot 34, HBO en WO)

4.6 Samen leven: gewenste verandering

De deelnemers die 'samen leven' als thema kozen (3 mensen) besteden aandacht aan de manier van omgaan met elkaar maar ook aan het opheffen van de maatregelen:

- 'Ik merk dat mensen echt op alle slakken zout aan het leggen zijn. Mensen zijn venijniger en chagrijniger. Mensen zijn ook niet gelukkig.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Mijn wens is dat we in elk geval de normale vrijheid hebben die we anderhalf jaar geleden hadden, dat stuk, daar willen we graag naar terug, maar ook wel koers houden op dat we zorgdragen voor onze natuurlijke omgeving.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Nou, het klinkt een beetje als 'bloemetjes en zonneschijn' allemaal... maar...: dat mensen weer vaker samen naar de kroeg gaan en dat ze iemand die thuis zit, dat ze die dan meevragen. Of als iemand stil aan een tafeltje zit, dat mensen dan vragen: kan ik wat voor je doen, wil je ook wat drinken. Of kom je er gezellig bij zitten?' (Gesprek 12, 18 tot 34, HBO en WO)

4.7 Welvaart en inkomen: gewenste verandering

Gespreksdeelnemers die welvaart als thema kozen (2 mensen), benadrukken de moeilijke positie van mensen met minder geld en de schaduwkanten van een kapitalistisch systeem:

- 'Als mensen geen geld hebben worden ze in dit systeem, dit kapitalistische systeem, dan worden ze teruggezet op een positie waarin ze hun eigen bijdrage niet kunnen betalen voor medicijnen omdat het niet uit de belastingen betaald wordt. Dat is het oneerlijke deel van de maatschappij.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- In een ideaal Nederland: 'A) dan hadden we een auto voor de deur staan, b) had mijn vriendin nog een baan gehad, en hadden we de rekeningen op tijd kunnen betalen, geen stress daarvan hoeven hebben. Dat heeft het met mij gedaan.' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)

Wat deze deelnemers betreft is er een grote verandering noodzakelijk waarbij iedereen kan meeprofiteren van de rijkdom van Nederland.

4.8 Wonen en verkeer, immigratie en integratie: gewenste verandering

Wonen en verkeer en Immigratie en integratie hadden allebei 1 stem. Beide deelnemers benadrukken dat Nederland vol aan het raken is, wat problemen veroorzaakt zoals huisvesting voor iedereen. In hun gewenste beeld is er meer ruimte voor bijvoorbeeld starters:

- 'We hebben steeds meer starters met problemen die niks meer kunnen vinden. De huizenmarkt is helemaal opgeblazen, qua kosten is het niet te betalen voor de modale Nederlander.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Nou, ik heb zelf het idee dat we gewoon helemaal vastlopen. Dat het gewoon veel te vol en veel te druk wordt in NL. We hebben een klein oppervlak en op een gegeven moment.... Ik ben geen PVV-stemmer, laat ik dat even voorop stellen, maar ik vind wel.... Ik vind het gewoon een aanklacht in de maatschappij dat er voedselbanken zijn, dat mensen op straat slapen, dat mensen geen slaapplekken kunnen krijgen...' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

5. Wie is er aan zet?

De derde vraag ging over wie er volgens mensen een rol heeft om de gewenste verandering te realiseren. Wie is er aan zet? We maakten daarbij onderscheid naar de rol van de overheid, die van burgers en die van het bedrijfsleven. En vroegen wie van hen een grote of een kleine rol had volgens de respondenten, en hoe die rol er dan uit zou moeten zien.

5.1 Van welke groep verwacht men een (grote of kleine) rol?

Mensen is gevraagd voor drie groepen aan te geven of ze van hen een grote rol, kleine rol of geen rol verwachten, ten aanzien van het thema dat voor hen het meest belangrijk is. Dat leidde ertoe dat er in totaal 11 verschillende combinaties werden gemaakt door mensen, waarvan 6 met een grote rol voor de overheid, 3 met een kleine en 2 met *geen* rol voor de overheid. Onderstaande tabel geeft weer in hoeverre mensen een grote, kleine of geen rol voor de overheid verwachten.

	Totaal	Leeftijd			Opleidingsniveau	
		18-34 jaar	35-59 jaar	60+	t/m mbo	hbo+
Grote rol overheid	31	9	9	13	16	15
Kleine rol overheid	8	5	2	1	3	5
Geen rol overheid	4		3	1	4	

Tabel 5.1 De mate waarin de diverse groepen een grote, kleine of geen rol verwachten van de overheid

Tabel 5.2 geeft nog een verfijnder beeld weer, hierin keren alle 11 gemaakte combinaties, en het aantal keer dat ze genoemd zijn door de verschillende groepen, terug.

Overheid	Groot						Klein			Geen	
Burgers	Groot		Klein			Geen	Groot		Klein	Groot	Klein
Bedrijven	Groot	Klein	Groot	Klein	Geen	Klein	Groot	Klein	Klein	Groot	Klein
18-34 t/m mbo	3	2		2					1		
18-34 hbo+		2					2	1	1		
35-59 t/m mbo	3	1					1			2	1
35-59 hbo+	3	1	1				1				
60plus t/m mbo	2	1	1	1		1		1		1	
60plus hbo+	2	2	1	1	1	1					

Tabel 5.2 Overzicht van de door verschillende groepen gemaakte rol combinaties (11)

Een *grote rol van de overheid* wordt in totaal 31 keer genoemd, waarvan 13 keer door de 60+ groep, dat is dus verhoudingsgewijs een klein beetje meer dan de andere groepen. Opleidingsniveau lijkt hier niet een rol van betekenis te spelen. De meeste mensen die voor de overheid een grote rol zien weggelegd, combineren dat met een grote rol voor de burgers (22 keer), een aanzienlijk kleiner aantal ziet slechts een kleine (8 keer) of geen (2 keer) rol voor de burger. Ook een combinatie met een grote (16 keer) of kleine (15 keer) rol voor het bedrijfsleven komt vaak voor.

Een *kleine rol voor de overheid* wordt niet vaak genoemd (8 keer, waarvan 4 keer) door hoogopgeleide jongeren (overigens uit verschillende gesprekken) en 2 keer door ouderen (wat lijkt te kloppen met de voorkeur voor een grote rol van de overheid bij ouderen). Een kleine rol van de overheid wordt het vaakst (6 keer) gecombineerd met een grote rol van de burger. Slechts 4 mensen zien voor de overheid *geen rol* weggelegd (waarvan overigens 3 deelnamen aan het zelfde gesprek).

Een relatief grote groep (31 mensen) ziet een kleine (18) of grote (23) rol voor het bedrijfsleven weggelegd. Slechts 1 iemand noemt expliciet 'geen' rol voor het bedrijfsleven. De mensen die een *grote rol* voor het bedrijfsleven zien combineren dat vaak met een *grote rol* voor de overheid (16 keer) en veel minder vaak met een kleine overheidsrol (4 keer) of geen overheidsrol (4 keer). Hetzelfde kan gezegd worden voor mensen die een kleine rol voor het bedrijfsleven zien weggelegd (15 keer gecombineerd met grote rol overheid, 4 keer met een kleine of geen rol voor de overheid).

Al met al is de combinatie **grote rol overheid, grote rol burger, grote rol bedrijfsleven** het vaakst genoemd (13 keer), gevolgd door de combinatie grote rol overheid, grote rol burger en kleine rol bedrijfsleven (9 keer).

Mensen is gevraagd om niet in zijn algemeenheid aan te geven wat ze van iedere partij verwachten, maar om dat specifiek uit te spreken voor het thema waar zij het meest graag verandering op zien. De thema's 'gezondheid' en 'geluk en ontspanning' zijn het vaakst genoemd (zie ook vorig hoofdstuk). Maar we geven hieronder van elk thema aan welke combinaties zijn genoemd.

Als we de combinaties groeperen tot de hoofdrolspelers, ontstaat het volgende beeld:

	Rol overheid			Rol burger			Rol bedrijven		
	Groot	Klein	Geen	Groot	Klein	Geen	Groot	Klein	Geen
Gezondheid	13	1	2	13	6	1	8	8	
Geluk en ontspanning	6	1	2	5	4		7	1	1
Immigratie	2			1		1	1	1	
Natuur en milieu	3			5			3	1	
Onderwijs en werk	3			3	2		2	3	
Samen leven	2	1		2	1			3	
Welvaart	2			2			2		
Wonen verkeer		1			1			1	

Tabel 5.3 Overzicht van de rollen, geordend per thema

Op het thema *gezondheid* verwachten de meeste mensen een grote of kleine rol van de overheid (14 keer), maar zeker ook van de burgers (19 keer) en van het bedrijfsleven (16 keer). We zien hier het overall patroon 'grote rol van alle drie de partijen' duidelijk terug.

Hetzelfde geldt voor *geluk en ontspanning*. Hier noemt een flinke groep een grote of kleine rol van de burger (9 keer), en kijkt ook een relatief een grote groep naar het bedrijfsleven (8 keer) terwijl de overheid 7 keer terugkomt in een grote of kleine rol.

Bij de *andere thema's* zijn de aantallen kleiner, maar is het beeld hetzelfde (bij natuur en milieu noemen 3 een rol voor de overheid, 5 voor de burgers, 3 voor het bedrijfsleven, bij onderwijs en werk: 3, 5 en 5, bij samen leven 3, 3 en 3, bij welvaart en immigratie beide 2, 2 en 2 en bij wonen en verkeer 1, 1 en 1).

Al met al ontstaat het beeld dat de meeste mensen van *alle* partijen een aandeel verwachten, ongeacht het thema. Maar hoe ziet dat aandeel eruit? We zoomen daar in de volgende paragrafen verder op in.

5.2 Wat verwacht men van de overheid?

Mensen die een rol van de overheid verwachten lijken dat vooral te doen omdat de overheid wat hen betreft echt nodig is om een doorbraak te forceren die burgers en bedrijven niet voor elkaar kunnen krijgen - het is voor hen de enige partij die de macht, bevoegdheden en/of ook de verantwoordelijkheid draagt om verandering teweeg te brengen. Overigens is dat niet altijd iets dat mensen per se als positief ervaren, meer als een feit.

- 'We leven nu eenmaal in een land met een grote rol voor overheid, dus dan is het ook belangrijk dat zij wat doen. We kunnen allemaal bedenken dat we stoppen voor rood licht, maar er is een iemand die moet het zwart-op-wit zetten. We zijn als mensen allemaal lui en kiezen de kortste weg. We leven allemaal maar 100 jaar en denken dan: daarna moeten andere generaties het maar doen, dus ik denk wel dat de overheid daar een grote rol heeft.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Zoals we met z'n allen weten kan de overheid alle beslissingen nemen en daarom zeg ik ook heeft de overheid heeft een grote rol daarin. Ze hebben de grote macht in handen om dat ook te kunnen organiseren.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'De overheid die moet een plan van aanpak maken. Zij moeten het oplossen. Ik kan het niet oplossen?! Dus de overheid heeft een grote rol omdat ze de regels moeten bepalen.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Het probleem is dat we op een point of no return zitten vind ik. Het is natuurlijk heel nobel om van alles te willen. De vleesconsumptie verminderen... we moeten allemaal gras en worteltjes gaan zitten eten. Voor de natuur en noem maar op... maar, wie gaat ... de structuur daarin brengen?' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'De overheid heeft de middelen, dus het geld en de bevoegdheden. Het is een samenspel van alle drie (...) In mijn ogen spelen ze alledrie gewoon een grote rol. (..) Verantwoordelijk is dan degene die de bevoegdheden heeft. De overheid heeft gewoon de meeste bevoegdheden om iets te regelen.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Nou ik zie bij het bedrijf van mijn vader zie ik daar mogen mensen zelf weten of ze naar werk komen of vanuit huis werken. Doordat mensen nu thuiswerken, gebeurt het ook. Zonder de regel van de overheid had het bedrijf dit nooit gedaan. Die heeft wel geholpen dat dit kon gebeuren. Anders was het niet opgekomen bij mensen. Nu is het ineens acceptabel op sommige plekken. En nu ontstaan er ineens nieuwe dingen.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)

5.2.1 Hoe kan de overheid een rol pakken?

Mensen die een grote of kleine rol voor de overheid zien weggelegd benoemen daarbij een aantal manieren waarop deze die rol kan invullen. We zien hier geen noemenswaardig onderscheid tussen de verschillende thema's, en ook niet tussen mensen die een grote of kleine rol voor de overheid zien, dus we behandelen ze hier integraal. We zien in de wensen van deelnemers als het gaat om de rol van de overheid *drie soorten activiteiten* terug:

- Reguleren
- Inhoudelijke koers uitzetten
- Voorlichten

Reguleren

Het vaakst genoemd wordt een regulerende rol (beleid omzetten in regels en maatregelen die gedrag beïnvloeden). De overheid kan nieuw gedrag in de samenleving – van burgers of bedrijven – afdwingen of bevorderen door regels te stellen, vergunningen te verlenen, subsidies te verstrekken, te belonen of bestraffen met boetes, belastingen of prijsverhogingen en verlagingen. *Financiële prikkels* komen hier regelmatig terug: bijvoorbeeld in de vorm van het subsidiëren van cultuur en kunst, het verminderen van belasting op gezond voedsel, het compenseren van boeren of vissers om de intensieve veehouderij en visvangst terug te dringen of het opleggen van boetes aan bedrijven. Zo kan de overheid wat de deelnemers betreft bijdragen aan een gezondere samenleving, meer geluk en ontspanning, natuur en milieu en wonen.

Het goedkoper maken van gezond eten en het duurder maken van ongezond eten (suikertaks) waardoor individuen gezondere keuzes gaan maken is iets dat regelmatig genoemd wordt:

- 'Groente moet minder duur worden en ongezond eten juist duurder. Dat kan een burger niet doen. De enige die dat kan doen is de overheid.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

Ook komt de rol van de overheid op de thema's wonen en opvoeden terug (telkens 1 keer genoemd):

- 'Ik vind het belangrijk dat de overheid de bewoners evenredig gaat verspreiden. Ik denk dat de regering daar een hele grote rol in kan hebben, om het eerlijk te verdelen.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'De overheid moet ouders een beetje meer vrijheid geven om kinderen tot een bepaalde leeftijd te kunnen opvoeden – dat je er financieel niet op achteruitgaat. Want dat is vaak wat gebeurt. Bijvoorbeeld: als je ouderschapsverlof opneemt ga je er financieel op achteruit en dat soort dingetjes. Volgens mij was het eerst dat er 70% werd vergoed, en nu helemaal niet meer. Dus misschien toch weer die 70% van het ouderschapsverlof....' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)

Verder horen we vooral voorbeelden van manieren waarop de overheid *bedrijven* in Nederland zou kunnen of moeten beïnvloeden:

- 'Voor sommige medicijnen moet je verschrikkelijk veel betalen, wil je daarmee geholpen zijn, ik denk, natuurlijk zijn er ontwikkelkosten en zo meer. Dat hoeft niet in de miljoenen te lopen, Overheid: grijp daar eens op in. De overheid en de bedrijven, het moet beter samenwerken, er moeten betere afspraken komen. En het gewone volk moet daar ook op kunnen reageren van: dit is heel belangrijk.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Ik denk dat de overheid kan zorgen dat heel de culturele sector, dat we weer eens naar een museum kunnen, dat de opera, dat daar meer geld naartoe kan, dat het op een veilige manier weer op kan zodat mensen meer ontspanning hebben en hun geluk meer in dat soort dingen kan zoeken. Ik denk dat de overheid een grote rol speelt op basis van subsidies. Dat het nodig is om op een veilige manier te komen samen komen. Ze doen natuurlijk al best wel veel, maar de vraag is of ze dat gaan doortrekken. Op de culturele sector is natuurlijk heel veel bespaard voor

de coronatijd. Nu gaat er wat meer geld naartoe, maar wat mij betreft: zet dat door na de coronatijd.’ (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

- ‘Ze hebben het in Den Haag vaak over het halveren van de veestapel maar we kunnen denk ik wel verder omlaag: gewoon alle dieren eruit, al die kleine stallen met veel te veel dieren dat moet er gewoon uit. Denk ik. Net zoals het nu gebeurt met alle nertsenfokkerijen – die zijn geruimd en die mensen hebben een paar ton gekregen en mochten hun stal verkopen, daar komen huizen of groente, landbouw of wat ze willen.... Dat moeten we willen betalen.’ (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- ‘De overheid kan boetes geven aan bedrijven als ze regels niet naleven. Geen rotzooi in het eten doen.’ (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- ‘Sturen op de manier van produceren van levensmiddelen. De overheid kan bedrijven verplichten om daar iets voor in te richten.’ (Gesprek 9, 35 - 59, HBO en WO)
- ‘Als ik visser ben en ik verdien 2000 euro met 200 kg, en ik verdien voor 100 kg de helft, dan ga ik natuurlijk voor de 200 kg. Alleen de overheid zou de mensen die moeten inleveren moeten subsidiëren, zorgen dat ze het geld houden en dat we daar groener mee worden. Alleen de overheid kan regels opleggen en mensen compenseren. Die mensen hebben ook kinderen te voeden en een gezin en een vrouw die kleren nodig heeft, dus dat is ook terecht. Maar ik denk dat we deze generatie moeten compenseren, maar de volgende niet.’ (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

De mensen die een **kleine rol** voor de overheid zien, zien dit reguleren het liefst in de vorm van *ruimte maken en tools bieden* (in plaats van vergunningen of boetes). Zij spreken over een faciliterende overheid, die bijvoorbeeld de horeca-ondernemers de ruimte moet geven om weer open te gaan en op een eigen manier veilig te werken. De overheid zou het wat hen betreft niet helemaal moeten loslaten, de rol van de staat is belangrijk, maar ze zien de regulerende rol van de overheid liever als ruimtegevend dan als beperkend, liever ondersteunend en organiserend dan bestraffend, en inspeliend op initiatieven van de samenleving en het bedrijfsleven. Zo mobiliseren ze de energie en creativiteit die in de samenleving zit, is de gedachte. Er komen hier vooral voorbeelden voorbij van *de huidige situatie*.

- ‘De overheid moet een stapje terug doen. Het bedrijfsleven is natuurlijk heel divers. Geef de mensen de tools om aan de slag te gaan zodat alles weer open kan en de economie weer kan bloeien en doe een stap achteruit. Nu is het alleen maar vingertje wijzen, dit mag niet, dat mag niet.... Nee! Geef mensen de tools om aan het werk te gaan. De overheid moet het niet helemaal loslaten, anders wordt het hier helemaal een bananenrepubliek.’ (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- ‘Wel sturing, maar geen bemoeienis’ (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- ‘Ik denk dat de overheid faciliterend moet zijn en de verantwoording bij burgers en samenleving leggen. Je mag verantwoording naar je toe trekken en dat mag zeker door bedrijfsleven gemotiveerd worden en als dat een goede koers is moet de overheid daarin faciliteren en niet straffen met regeltjes en boetes. Negatief straffen werkt niet, positief belonen werkt wel goed (.....) De overheid moet faciliterend zijn. Zoals het zo mooi wordt verwoord bij ouders die hun

kinderen opvoeden: je moet de lucht onder hun vleugels zijn en ze niet vastpakken en omhoog duwen. (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

- 'Ik vind dat de overheid inderdaad wel zijn plicht heeft en ze hebben er een puinhoop van gemaakt. Ze zouden het eigenlijk wel moeten doen, maar zoals het nu gaat is het te gek voor woorden. Tot nog toe hebben ze het niet bewezen. Ik vind dat ze er echt een puinhoop van maken. Beter luisteren naar de bedrijven, de horeca die kan het best organiseren. Nu loopt het echt, staan ze in de file om in het park te kunnen. Luister meer naar bedrijven, ga in contact met bedrijven voor een oplossing. Ze kunnen het best organiseren. Naar elkaar luisteren en activiteiten ondernemen om een gezamenlijk statement te maken.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Nou kijk, er zijn gewoon in dit land organisaties, sociaal-culturele organisaties met burgers initiatieven. Burgerinitiatieven ontplooiën zodat het beter leven in Nederland, weer teruggebracht naar een betere situatie. Zodat we met z'n allen, ook met mensen die asielzoeker zijn beter kunnen leven met z'n allen. Dat wordt nu ook al een beetje gedaan, ik vind dat er nog veel meer moet gebeuren. De in Nederland levende burgers veel meer betrokken moeten worden. Niet alleen meer informatief, maar ze moeten ook zelf bij kunnen dragen. Ik bedoel ook: ze moeten ook mee laten doen met de organisaties die in Nederland zijn. Mee laten denken, mee laten beslissen.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Inhoudelijk richting bepalen

Met het reguleren middels (financiële) prikkels beïnvloedt de overheid de samenleving. Een klein deel van de mensen die een rol van de overheid verwacht benadrukt niet zozeer de regels maar *het beleid* dat onder de regels ligt. Zij vinden het belangrijk dat de overheid een (in hun ogen goede, doordachte) inhoudelijke koers uitzet.

Het huidige coronabeleid komt daarbij regelmatig terug. Diegenen die opmerken dat de overheid een grote rol te spelen heeft bedoelen dan vooral dat de overheid een *andere* richting moet inslaan met het coronabeleid (die paradoxaal genoeg dus ook kan neerkomen op een stapje terug doen):

- 'De overheid moet alles opengooien. Dat maakt het makkelijker.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Ten eerste alles, nou niet alles, maar alles in gedeeltes wel graag weer open doen. Op deze manier hebben mensen ook geen mogelijkheid om contact met elkaar te leggen. (..). Stel je voor dat de terrassen wel weer open gaan dan heb je weer ruimte om gewoon met mensen te praten en weer mensen te zien. En als je weer twee mensen over de vloer mag hebben in plaats van een, dat maakt ook al aardig veel verschil. Ik denk dat de overheid daar dus ook een grote rol in heeft. Ook na corona.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)
- 'Grote bedrijven kunnen trouwens wel een grote rol spelen. Maar het is eigenlijk meer aan de overheid om het op te lossen – bijvoorbeeld toestemming te geven aan kleine bedrijven zoals restaurants om hun plannen uit te laten voeren.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)

We horen daarin soms ook een verzuchting dat de samenleving daarin echt afhankelijk is van de overheid:

- 'Ik kan niet zonder de overheid. Die zal die maatregelen moeten opheffen. Ik zou dat liefst zelf doen, maar ik moet toegeven dat me dat niet gaat lukken. Ik kan niet zeggen dat ik daar blij mee ben.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Ze zijn de enige die daar echt macht in hebben. Zij zijn eigenlijk politici en moeten dus een afweging maken tussen economische belangen, medische belangen en maatschappelijke belangen. Maar ze doen dat niet. Ze laten hun hoofd hangen. Zeggen ze, naar medische overwegingen. Dat doen ze al heel erg lang en dat is politiek onverantwoord. Het is kortzichtig om op basis van een aspect maatregelen te treffen die ook medisch invloed hebben op andere aspecten van het leven.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Ik vind dat de overheid de grootste rol heeft. De regels komen van de overheid, zij zijn de specialisten, wij weten het niet. Mondkapje, anderhalve meter, je handen wassen. Ik vind dat de overheid wel echt heeft gefaald met de vaccinaties. Ze zijn laat begonnen, en we zijn snel weer gestopt. Ik zie ook dat veel mensen moeten wachten. Ze hebben een belangrijke rol, maar doen veel verkeerd. De overheid moet in ieder geval aan de slag met mensen nog veel meer vaccineren.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)

Ook als het gaat om de tijd *na corona* zijn er mensen die de inhoudelijke, koerszettende rol van de overheid benadrukken.

- 'De overheid moet in ieder geval zorgen dat gezondheid een belangrijk speerpunt wordt na de corona. Als je gewoon gaat zeggen dat gezondheid gaat om vaccinatie en geprikt worden, dan is de pharma-industrie daar heel blij mee. Dat is niet de weg waarop je moet inzetten voor gezondheid. Dan ben je gewoon een speelbal, en daar ben ik niet voor. Van de overheid verwacht ik dus visie en een actieve rol: om mensen zelf ook bewuster en te stimuleren, niet te straffen. Het leuk te maken. Niet vanuit angst maar positief stimuleren.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Een grote rol voor de overheid. Niet in de beperkingen, maar om beleid te voeren als het gaat over kippen en varkens, en beleid dat gezonder is.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'De overheid is degene die uiteindelijk de keuze maakt [voor het onderwijs]: gaan we het fysiek doen of gaan we het online doen? Daar moeten de regels vandaan komen. Als corona voorbij is, vind ik dat nog steeds, want de overheid is degene die echt vooruit moet blijven kijken: hoe kunnen we doorgroeien, hoe kunnen we het volgend jaar doen? Hoe zijn we voorbereid als er nog iets gebeurt? Zij zetten de richtlijnen voor hoe heel het onderwijs gedaan wordt. Iedere school maakt daar dan kleine keuzes in. De overheid maakt daar de grote keuzes in. Ook als het niet goed gaat, of de maatschappij wil iets anders, dan moet de overheid daar keuzes in maken. Moeten we het stopzetten, of moeten we het verder digitaliseren? De overheid moet onderzoek doen naar wat wel en niet werkt. Ik denk dat de overheid een stapje moet nemen om te blijven onderzoeken of het wel of niet goed werkt en wat er verbeterd kan worden. Ik kan niet voorspellen niet wat er concreet verbeterd moet worden. Maar het is belangrijk dat iemand vooruit blijft kijken zodat je op tijd dingen verandert, zodat je niet pas aanpassingen maakt aan de wetgeving als blijkt dat het niet werkt.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

Voorlichting

Een derde rol van de overheid die een enkele keer terugkeert is voorlichting, via campagnes en informatie op websites. Overigens wordt hier de eigen verantwoordelijkheid en vrijheid bewaakt: het moet niet 'betuttelend' worden en de impact is er alleen als het ook door burgers wordt opgepakt. Het lijkt voor mensen een minder sterk middel dan regels en beleid. En we horen het vooral in combinatie met de thema's '(mentale) gezondheid' en 'samen leven'.

- 'De overheid heeft wat mij betreft een kleine rol. Maar zij kunnen wel campagnes starten om bewustwording te stimuleren hoe je gelukkig en ontspannen kunt leven. Als je de boodschap 8 keer hoort, en die positieve stimulatie blijft herhalen via allerlei kanalen en bedrijven. Dan word je wel bevestigd in wat je van nature al wel weet.' (Gesprek 9, 35 – 59, HBO en WO)
- 'De overheid kan voorlichting doen over gezondheid' (Gesprek 9, 35 – 59, HBO en WO)
- 'Neem die reclamespotjes, heet dat SIRE? Ik denk dat dat wel belangrijk is, dat ze daarmee door moeten gaan. Dat dat toch gestimuleerd wordt op de een of andere manier: kijk nou toch naar elkaar om. Dat lijkt me het belangrijkste. Zo'n campagne moet niet te opdringerig worden, maar aan de andere kant: als burger besluit je zelf wat je ermee doet. Het zijn natuurlijk gewoon adviezen, en even een geheugensteuntje: kijk eens even naar je buurman of buurvrouw.' (Gesprek 12, 18 – 34, HBO en WO)
- 'De overheid kan ervoor zorgen dat voeding in lessen op school voorkomt. Lessen over gezondheid en wat eten doet in je lichaam. En dat ze er gewoon meer bewust van zijn, ook van de goede dingen. Dat mag de overheid van mij aan scholen opleggen. En ik ben ervoor dat ze zorgen dat reclames voor kinderen voor ongezonde dingen worden afgeschaft.' (Gesprek 6, 18-34 jaar, t/m MBO)
- 'Informatiecampagnes over gezonde voeding.' (Gesprek 11, 60 jaar en ouder, t/m MBO)

5.2.2 Grenzen en randvoorwaarden

Grenzen aan de invloed: het gouden midden?

Deelnemers die een rol voor de overheid zien (of dat nou een grote of een kleine is) benoemen regelmatig dat er wat hen betreft ook grenzen aan de invloed van de overheid zitten. Ze zien dat regelgeving en beleid nodig is ('anders wordt het een bananenrepubliek') maar het mag niet *te ver* gaan. Hierbij lijkt het mensen vooral om hun persoonlijke vrijheid en autonomie te gaan. Ze willen liever niet dat die in het geding komt. Ook wordt de acceptatie (en dus de effectiviteit) als argument genoemd: de samenleving houdt zich makkelijker aan de regels als mensen zich erin kunnen vinden. En bij de mensen die een kleine rol van de overheid voorstaan komt ook de creativiteit en slimheid van de burgers en bedrijven aan de orde: die moet de overheid niet te veel smoren.

Onderstaande uitspraken geven een beeld van deze gedachtengang:

- 'De overheid moet wel de regels maken maar niet teveel. Maar dan wordt het weer zo moeten...' (Gesprek 1, 18 – 34, t/m MBO)
- 'Kunnen ze zich ook teveel bemoeien? Ja, bijvoorbeeld met die apps. Mensen die gevaccineerd zijn moeten in de app staan. Maar dat is een privacy schending. Dat wil je niet.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)

- 'De overheid kan zich wel teveel bemoeien en maakt soms wel te veel regels. Zij kunnen beter luisteren naar de horeca.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)

Deze terughoudendheid komt zowel voor bij de impact van de regels van de overheid op bedrijven en professionals als op burgers. Er is een bepaalde vrijheid die men graag wil bewaken.

Het blijkt hierbij voor deelnemers lastig om precies te maken waar het gouden midden voor de overheid ligt. Wanneer doet de overheid te weinig en wanneer wordt het teveel? Onderstaand fragment, waarin een deelnemer hardop nadenkt over hoe de overheid via prijsbeleid gezond eten kan stimuleren is illustratief voor het zoekproces:

- [Deelnemer]: 'Groente moet minder duur worden en ongezond eten juist duurder. Dat kan een burger niet doen. De enige die dat kan doen is de overheid. Ik weet niet precies hoe dat gaat? Maar het zijn wel de enige mensen die het kunnen. Misschien kunnen ze belastingen duurder maken? Of dat wat ook op sigaretten en drank zit. Hoe heet dat ook alweer?'
- [Anderen]: 'Accijns'
- [Deelnemer]: 'Ja. Accijns. Op hele ongezonde producten. Maar dan heb je weer die grens: wat is gezond en ongezond. Dat is ook heel lastig natuurlijk. Ik denk dat dat niet te bepalen valt. Dat is voor iedereen anders, waar de grens ligt, dat is heel moeilijk. Daarom denk ik ook dat het heel moeilijk is om dit ooit te laten gebeuren. Wat ik ongezond vind kan iemand anders weer niet ongezond vinden. Ik kan denken: 'Ik vind dat koekje heel gezond' en dan zegt een fitness-iemand: 'er zit zoveel gram suiker in, dat is niet gezond'. Dat is voor beide groepen anders. Dus hoe de overheid daar dan komt is een hele lastige. Maar ik vind dat in elk geval groentes en fruit goedkoper moeten worden. Dat is stap één. Dat is het belangrijkste. Het is nu gewoon ontzettend duur. En als je echt heel weinig te besteden hebt snap ik dat mensen voor de goedkopere optie kiezen, dat is logisch.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

Dit 'doe iets, maar niet teveel' appèl horen we bij het merendeel van de mensen die een rol voor de overheid ziet weggelegd. Slechts een handvol mensen lijkt er anders in te staan. Zij kiezen radicaal voor de ene of de andere kant van het spectrum. Het woord 'dictatuur' kwam in dit verband in twee gesprekken voorbij. Onderstaande uitspraken illustreren mooi de uitersten:

- 'Ik verwacht van de overheid dat ze weer meer inspraak aan de burger teruggeven. Dat wij bepalen, in samenspraak met het bedrijfsleven. Meer een wisselspel... een natuurlijk leven... zodat we niet in een soort regime terecht komen zoals in Korea of Afrika. We moeten geen Noord Korea zijn, ik denk dat de overheid faciliterend moet zijn en de verantwoording bij burgers en samenleving leggen.' Overheidsbemoeienis is iets voor Noord Korea, dat zou niet hier moeten zijn.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

En aan de andere kant van het spectrum hoorden we dit voorbeeld:

- [interviewer]: Ik begrijp van jullie allevier dat om te veranderen in de richting van wat jullie belangrijk vindt dat je accepteert dat de overheid jullie dingen gaat opleggen en verbieden. Klopt dat?
- [deelnemer]: Dat klinkt wel een beetje als een dictatorachtig idee.
- [interviewer]: Is dat wat je wil?

- [deelnemer]: Ja, het is gewoon nodig. Dictator zijn is niet altijd slecht. Er zijn in Afrika talloze voorbeelden van dictators die wel hun land stabiel hebben gekregen. (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

De meeste mensen zitten ergens tussen deze extremen en hopen dat de overheid wel een sturende, regulerende rol pakt, en daarbij vrijheid voor de burgers en bedrijven ook intact laat.

Geen rol

Een klein minderheidsgeluid was te horen voor 'geen rol' van de overheid, vanuit een sterk geloof in de individuele verantwoordelijkheid. Een illustratieve quote voor bij dit standpunt:

- 'De overheid heeft er geen rol in. Wandelen is door mensen zelf uitgevonden. Gezond eten heb je zelf in de hand. Je kan zelf kiezen om te bewegen. Naar mijn mening heb je zelf veel in de hand. Overheid moet niet te veel bemoeieren en bemoeien. Met alle regeltjes en wetten: het is één grote chaos. Laat mensen zelf de verantwoordelijkheid nemen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Randvoorwaarden

Met uitzondering van de mensen die helemaal geen rol voor de overheid zien, lijken de mensen die een kleine of een grotere rol zien impliciet of expliciet bepaalde randvoorwaarden te koppelen aan die rol. We horen de volgende terug:

- a) Noodzaak (anders komt het niet van de grond, en het is wel belangrijk: bijvoorbeeld eerlijke verdeling van welvaart, groener leven, gezonder leven):
  - 'Kijk, die bedrijven doen niks uit zichzelf als er geen wetten worden opgelegd. Klaar.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
  - 'Een strenge overheid vind ik wel acceptabel als het bijdraagt aan het thema dat ik gekozen heb. Dat is met heel veel regels zo. Begin 2020 is er een regel bijgekomen dat je niet meer op je fiets met je telefoon mag. Dat is wel vervelend maar het is wel voor een goed doel. Er is denk ik geen regel te verzinnen die alleen maar negatief is voor de burger.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
  - 'Sigaretten zijn ook slecht en die prijs wordt ook steeds omhoog gehaald dus er wordt al steeds gekeken hoe dat anders kan... Daarom snap ik niet dat groente en fruit duurder is geworden.. Dat is voor mij niet logisch. Ik zou het tegenovergestelde denken.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- b) Niet aan de individuele vrijheid komen, ruimte laten voor iedereen, of, nog een stapje verder: burger(initiatief) de ruimte geven
  - 'Wat ik lastig vind, is als de overheid aan de individuele vrijheid komt.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
  - 'De regering die heeft wel heel veel macht, dus die kan eigenlijk wel heel veel regelen als die wil. De mensen zelf ook. Maar ze moeten de mensen niet tegen elkaar uitspelen. En elk mens in zijn waarde laten. Elk mens is uniek in wezen. Dat is soms zo moeilijk. Je hebt soms

het gevoel dat ze mensen tegen elkaar uitspelen. Ik denk: waarom moet dat nou? Laat ze toch in die waarde. Iedereen heeft zijn eigen ideeën zelf.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

c) Luisteren naar de burger, toegankelijk zijn:

- 'Ze hebben het macht om het zo te zeggen, ze hebben het geld, de bevoegdheden... ze kunnen het wel, alleen soms begrijp ik niet waarom ze dingen niet doen. Dan ga je beginnen met de basis. Stap 1 is dat ze zichzelf toegankelijker maken, voor iedereen. Voor alle lagen van de bevolking. Dat je gewoon bij de lokale of landelijke overheid terecht kan met jouw probleem en dat je altijd geholpen wordt met jou probleem. Of je nou als persoon of bedrijf daarnaartoe gaat, maakt niet uit. Je moet gewoon heel snel terecht kunnen waar je moet zijn.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Als ik dan het afgelopen verhaal hoor dan denk ik dat we het er allemaal over eens zijn dat de overheid te weinig aan zet komt en vooral dat de overheid te weinig luistert naar de praktijk en hoe de samenleving in elkaar zit. En ze zitten het in Den Haag een beetje te regelen en te ritselen. En net zoals je zegt: heel veel in eigen zak. Maar waar de problemen echt liggen, daar gaan ze niet op uit. Waarom komen die mensen uit Den Haag niet naar Groningen, naar Friesland, naar Limburg... het kan me niet schelen... en gaan ze eens in de praktijk praten met de mensen. En luister dan. En hou er dan ook rekening mee. Ik vind dat een heel moeilijk punt. Hoe kunnen we dat bewerkstelligen. Meer contact. Ja... maar die kan ik zo een twee drie niet ophoesten. Maar ik heb wel eens gezien dat de hogere ambtenaren en mensen uit de politiek op straat waren en toen heel verbaasd waren op de reacties die ze kregen. En dat was voor mij een voorbeeld van: jongens jullie leven niet in de realiteit. Jullie leven in ambtelijk gedoe.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

d) Als overheid het goede voorbeeld geven

- 'Als ik nu zie die verwevenheid tussen bedrijven en overheid. Er is vorige week een artikel verschenen dat 30% van de grote bedrijven de agenda van de ministerraad bepaalt. Dan denk ik ja opzouten. Moven.... Ja slecht... maar dat is natuurlijk ook logisch. Zij zijn natuurlijk gewend aan een route van wel 10 jaar VVD. Dus dat is wel lekker, dus die willen wel nog 4 jaar door. Voor mijn gevoel gaat het alleen gebeuren als er werkelijk een andere overheid en politiek. Ja. Van de week in de trein ben ik begonnen aan het boek van Pieter Omtzigt. Ik kan alleen maar zeggen: lees het. De overheid is ook in deze zin ook verrot. Verrut. Tsja... ja die verzin ik nu hoor. Maar als de overheid niet helder is, dan zijn de bedrijven ook niet helder.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Wat ook helpt is sowieso een beetje diversiteit in de Tweede Kamer, dat is al mooi om te zien. Dat het diverser is. Dat helpt om te laten zien dat iedereen eigenlijk gelijke kansen heeft om in de Tweede Kamer te komen. Dat vind ik eigenlijk best wel mooi. Dat heeft niets te maken met naar elkaar omkijken, maar dat vind ik toch wel belangrijk, dat niet omdat jij een andere huidskleur hebt dan je buurman dat je daardoor niet meetelt. We leven nu eenmaal in een multiculturele samenleving en de man/vrouw verdeling in de Tweede Kamer dat vind ik ook iets moois.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

5.3 Wat verwacht men van de samenleving, de burgers?

Naast de overheid, hebben ook de burgers op een bepaalde manier macht en zijn dus belangrijk, benadrukken de mensen die de burgers ook een (grote of kleine) rol toedichten in het realiseren van de door hen gewenste veranderingen. Waar bij het bespreken van de rol van de overheid nog wel eens naar voren kwam dat mensen zich als burger machteloos voelen, komt hier ook nog een ander geluid boven. Mensen hebben misschien de overheid nodig, maar ze kunnen wel degelijk meebepalen of een bepaalde omslag wel of niet tot stand komt, vertellen deelnemers. Dat kan volgens hen zowel door je passiever op te stellen (volgen, je laten inspireren, *niet* meedoen) of juist actiever (initieëren, protesteren).

- 'De overheid kan roepen wat ze willen, maar de mensen moeten meegaan.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Als Nederlanders zich aan de regels houden die de overheid maakt, dat is het beste voor het volk. Als je zelf gaat bepalen waar je je aan houdt, dan ben je niet goed bezig.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Wij zijn nu eenmaal kuddedieren. Wij volgen gewoon het gedrag van een ander. Dus hoe meer mensen bepaald gedrag vertonen, hoe meer mensen dat gedrag gaan overnemen. Ik denk dat dat het belangrijkste is. Ja zeker. De overheid kan wat zeggen, maar dat is de max die ze kunnen doen. (...) De samenleving die heeft zoveel macht, als wij gaan protesteren, negen van de tien keer komt het onder de aandacht. En negen van de tien keer wordt er iets mee gedaan. Ik denk dat wij zelf de grootste verantwoordelijkheid hebben om er iets aan te doen.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Als we wachten op evolutie... dat wordt het niet. Er moet iets van een revolutie komen. Dat we zeggen: 'nee jongens... het kan niet langer zo.' Ik denk, als ze niet oppassen, dan gaan de burgers in opstand komen. Je hebt allemaal van die rapportjes... maar je ziet dat de hoeveelheid vegetarisch/veganistisch...: dat groeit echt! Dat zit al op 15%. En als we dat naar 30%... als we met z'n allen..... We eten gemiddeld met z'n allen zo'n 80 miljoen kilo vlees per jaar. Waarom? Waarom in vredesnaam? Als je ziet wat er allemaal nodig is om dat vlees te produceren: dat gaat niet gezond, het is niet gezond voor die dieren (..) en daar word je zelf ook niet gezond van. Waarom doen we dat? Ik hoef geen Einstein te heten.... Nou dat vind ik dan wel funny om te zien dat er peilingen zijn dat als Omtzigt nu een partij zou beginnen dat hij 28 zetels zou hebben. Nou wat mij betreft mag er gestemd worden. Opnieuw. Dat is niet voor niks... omdat mensen voelen... het is een beetje hoe heet dat, in de periode van de Franse revolutie: 'let them eat cake' - dat. Dat de rijken niet meer kijken naar welzijn, welvaart, voor iedereen.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)

5.3.1 Hoe ziet de rol van de samenleving er uit?

Dit hele spectrum zien we terug in de gedachten van mensen over hoe de rol van burgers in het realiseren van de gewenste veranderingen er uit zou moeten zien. Genoemd worden:

- Verantwoordelijkheid nemen voor jezelf
- Verantwoordelijkheid nemen voor anderen en je omgeving
- Je houden aan de regels en het beleid opvolgen (meewerken)

Verantwoordelijkheid nemen voor jezelf

Zeker als het gaat om thema's als gezondheid, geluk en samen leven komt een duidelijke rol voor individuen zelf naar voren. Al is het maar omdat de invulling van die begrippen voor iedereen anders is. Maar ook omdat mensen een grens zien aan wat de overheid of de samenleving hierin kan doen: die kan (of moet) randvoorwaarden scheppen (of in elk geval de ruimte niet inperken, afhankelijk van hoe iemand kijkt), maar uiteindelijk moet de burger *zelf* aan het werk, vinden de mensen die de burger een (grote of kleine) rol toedichten. Sommige mensen maken hier overigens onderscheid tussen 'de samenleving' en zichzelf als individu en beantwoording van de vraag wordt dan enigszins paradoxaal: 'ik zie hierin een kleine rol voor de samenleving, dit moet en/of wil ik zelf doen':

- 'Het begint bij mensen zelf. De een wordt van iets anders gelukkig dan de ander, daar is moeilijk de vinger op te leggen. Maar het moet wel aangeboden worden en dat is nu niet zo. De overheid speelt wel een grote rol.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Ik denk dat burgers zelf heel veel kunnen doen aan hun gezondheid en het bewuster kiezen van hun voedsel. Een deel zal openstaan voor wat de overheid doet, maar een deel ook niet' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Zij moeten zelf denken: iedereen heeft recht op een woning. Ik denk dat dat ook belangrijk is.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'Ik ga niet zitten wachten tot een ander mij gelukkig maakt. De samenleving als geheel heeft geen rol in mijn geluk, maar de burgers individueel moeten het doen. Ik ga niet wachten tot een ander mij gelukkig maakt. Het zou handig zijn, maar je moet het niet als een voorwaarde benoemen. Je doet het zelf, niet omdat je buurman het doet. Als jij aardig doet tegen je buurman, zal die wel aardig tegen je terugdoen. Als jij er 'paardenlul' tegen zegt, dan zegt hij natuurlijk geen goedemorgen tegen je. Dus in feite speel je er zelf een rol in, en samenleving en burgers niet.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'De overheid is belangrijk in het aansporen van burgers door fruit bijvoorbeeld goedkoper te maken maar uiteindelijk beslis je zelf wat je in je mond stopt, hoeveel je sport en hoe je voor jezelf zorgt. Uiteindelijk ben je toch echt zelf degene die dat doet. Dan heb je wel grote rol in eigen levensstijl. Dan kan het fruit 10 cent kosten, maar je bent uiteindelijk zelf degene die besluit: 'koop ik het....?' Stel dat sigaretten 30 euro per pakje gaan kosten, dan nog beslis je zelf. (...) Er blijven zelfs dan waarschijnlijk mensen die blijven roken.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'De bevolking die moet de vrijheid krijgen om bijvoorbeeld particuliere initiatieven te ontplooiën waarvoor ze weer geld en de mogelijkheden van bedrijven nodig hebben.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Het is iets dat je samen doet. Als de regering ons mogelijk maakt om gezonder te leven, en je doet het dan niet, dan is dat je eigen verantwoordelijkheid. Je moet het samen doen. En ja, de overheid moet het mogelijk maken zodat we de keuze kunnen maken.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Verantwoordelijkheid nemen voor anderen (en je omgeving)

Een tweede rol die de burgers kunnen aannemen, volgens mensen die een grote rol voor de samenleving zien weggelegd, is verantwoordelijkheid nemen voor anderen en voor de omgeving. Naast

het geluksthema komt vooral het thema 'samen leven' duidelijk naar voren, in de vorm van omkijken naar elkaar. De corona-ervaringen lijken bij deze deelnemers het gevoel dat het belangrijk is dat burgers naar elkaar omkijken en 'voor elkaar klaarstaan' soms te hebben beïnvloed. Omdat mensen het misten, of omdat ze het juist hebben ervaren... En mensen benadrukken het *doen van kleine acties*: omkijken naar de mensen uit je eigen kring, cupcakes bakken voor het verzorgingstehuis in de buurt, misstanden melden... Net als bij de individuele verantwoordelijkheid komt ook hier het patroon terug dat de overheid wel kan uitnodigen, ruimte kan scheppen of het in elk geval niet in de weg staan, maar het uiteindelijk de burgers zijn die het moeten doen. Er spreekt een geloof uit dat mensen dit willen en ook kunnen: 'samen staan we sterk'. Soms met het voorbehoud dat 'iemand' het wel moet activeren of aanzwengelen:

- 'Omkijken naar je burens, of bijvoorbeeld een buurtfeest geven kan wel door de overheid gestimuleerd worden. Maar uiteindelijk zijn het toch wel de mensen zelf. Er moet altijd wel iemand zijn die initiatief neemt. Dat zal niet overal gebeuren natuurlijk. Bij ons in t dorp gebeurt het wel maar ik snap ook wel dat het in de grote stad lastiger is.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)
- 'Met z'n allen kunnen we wat meer contact met elkaar hebben, zorgen dat we meer naar elkaar omkijken. Om ons eigen geluk weer terugvinden. Ik denk dat we elkaar moeten ondersteunen als burger zijnde (...) heel dichtbij. Dat iedereen in zijn nabije vriendengroep, bij je collega's, je medestudenten, dat je in de gaten houdt dat iedereen zichzelf mentaal goed blijft voelen en dat je elkaar kunt begeleiden om weer dat geluk terug te vinden als sommige mensen dat hebben verloren. (...) Ik hoop natuurlijk dat iedereen om zich heen mensen heeft die dicht bij hem staan, maar het kan natuurlijk zijn dat je dat niet hebt. Dan denk ik dat we met elkaar als samenleving ervoor moeten zorgen dat die mensen ook een plekje hebben.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)
- 'In het begin deden mensen meer voor anderen. Wij hebben ooit gewoon 300 cupcakes gebakken en naar een verzorgingstehuis gebracht. Maar een kleine dank als beloning.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Ik doe dingen in mijn kleine cirkel vooral. Ik heb een tijd gehad dat ik dacht dat ik de wereld moest redden, zo van: ik moet alle dode vogels die aangereden worden opvangen en dan weer uitzetten. Maar nu zie ik het vooral in kleine kring, door gesprekken met mensen te voeren, met mijn burens, mijn kinderen, daarmee creëer ik wel een betere wereld. Ja, wij maken zelf onze wereld. Uiteindelijk zijn wij het zelf die het doen.' (Gesprek 9, 35 - 59, HBO en WO)
- 'Wij kunnen het melden als het niet goed is. Bedrijven willen graag geld verdienen. Burgers zouden bedrijven moeten afstraffen als een bedrijf rotzooi produceert.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Soms denk ik wel eens, zeker nu, als ik aan het wandelen ben of fietsen ben, stel dat er iemand nou op de grond ligt, je mag elkaar eigenlijk niet helpen. Dat zijn toch dingen die je wel bezig houden. Het helpen met mekaar. We willen allemaal helpen en ieder draagt zijn steentje bij, maar dat wordt te weinig gezien eigenlijk. Als iemand vraagt aan mij om te helpen, ben ik wel geneigd om daar aan mee te doen. Samen staan we sterk tenslotte.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

Je houden aan de regels

Een minderheid benoemt bij dit onderwerp het volgen van de regels als de belangrijkste bijdrage van burgers om een verandering te bewerkstelligen. Het is een wat meer passieve, volgende rol, in tegenstelling tot de vorige twee. Deelnemers die dit benoemen zijn over het algemeen (maar niet exclusief) mensen die een grote rol zien weggelegd voor overheid en bedrijfsleven en een kleinere rol voor de samenleving. De eerste twee zetten dan in hun beeld de boel in beweging en de rol van burgers is om 'op de trein te springen'. We horen hier de invloed van corona als tijdperk waarin er door de overheid veel regels worden opgelegd, sterk terug (een deel van de voorbeelden gaat ook nog letterlijk over het huidige tijdperk).

- 'Mensen moet zich ook meer aan de regels houden en niet dwars overal tegen in gaan. Ja: houd je aan de regels. Toen de avondklok in ging, waren er hier in Den Bosch rellen. Ze waren in Rosmalen ook alles aan het dichttimmeren. Mijn dochter heeft ADD en was doosbang. Ze voelde zich niet veilig in haar eigen huis. En dat is niet goed.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Neeneenee, het *bedrijfsleven* moet het oplossen, in samenwerking met de overheid. En wij als samenleving moeten daaraan meewerken door ons aan de regels te houden. Zo zie ik het.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'In de tijd na corona, als alle problemen zijn opgelost.... ja, wat kunnen mensen dan nog doen? Dan hoeft je geen afstand meer te houden, dan mogen de winkels weer vol want het is over. Ik denk dat als de overheid erop inspeelt, dan stappen de burgers op de goede manier in die trein. De hoofdtaak ligt bij de overheid: met advies, met inspiratie. Die moeten ons uit de stoel trekken: allemaal een hond laten kopen en 15 kilometer per dag lopen. Winkels hebben gewoon mee te doen door de plofkip uit de rek te halen en een kip te presenteren die twee keer zo duur is, maar uit een goed nest komt. Daar zie ik *ook* een rol voor de overheid. Burgers moeten gewoon op die trein stappen.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Voor Nederland als geheel gaat het om accepteren. Iedereen moet wel voor zichzelf bedenken: als dingen veranderen in het onderwijs: hoe werk ik daarin mee? Want als wordt besloten dat kinderen ook thuis kunnen leren en meedoen aan de les dan moeten ouders wel extra in de gaten houden, want anders dan let het kind misschien niet op. Dat vraagt iets van de ouders. Die spelen een grote rol in de ontwikkeling van het kind. Sommige ouders vinden misschien dat hun kinderen elke dag naar school moeten en niet achter het scherm mogen, want ze kijken al zoveel tv.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

5.3.2 Grenzen en randvoorwaarden

Het gegeven dat deelnemers een rol voor de samenleving zien weggelegd, betekent nog niet dat men er onvoorwaardelijk op vertrouwt dat mensen die rol ook gaan pakken. Diegenen die een grote rol voor burgers zien weggelegd zijn redelijk (tot zeer) optimistisch over het vermogen van mensen om samen verschil te maken, maar aarzelen ook wel. De (veel kleinere groep) mensen die een kleine rol voor burgers zien weggelegd twijfelt ronduit sterk. Met name geloven ze niet in het aanspreken van mensen op elkaars gedrag en/of ze denken dat afdwingen van bovenaf effectiever is:

- 'Met z'n allen kunnen we veel. (...) Beter met elkaar samenwerken en beter naar elkaar luisteren. Dat is het belangrijkste eigenlijk.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

- 'Een deel zal openstaan voor wat de overheid doet, maar een deel ook niet.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Je hebt niet zoveel te zeggen over de mensen in je omgeving. Het is lastig om tegen mensen te zeggen: je moet gezonder gaan eten. De meeste mensen luisteren gewoon naar wat het voedingscentrum zegt. Of de overheid.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'We hebben met zijn allen een kleine rol en als iedereen dat doet zijn we een heel groot wapen. Maar elkaar wijzen op de fouten dat gaat niet helpen, precies wat zij zegt. Dat heeft nooit geholpen, dat gaat het nu ook niet doen. Als de staat ons dingen gaat opleggen, qua geld en regels, is het veel effectiever. Omdat wij er als individu maar een kleine rol in hebben. Ik heb er zelf ook een kleine rol in en ik kan ook wat doen, minder lang douchen bijvoorbeeld. Maar de staat moet het eerst gaan aanpakken voor we iets kunnen gaan doen zeg maar.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

'Bewustzijn' of 'bewustwording' en bijbehorende motivatie is een (soms impliciete) randvoorwaarde die we een aantal keren horen terugkomen:

- 'De overheid kan geen rol spelen, als je het zelf niet wil. Daar begint het wel: je moet het zelf willen. Als het niet lukt uit jezelf, dat gaat het niet. Ik heb dat zelf ook besloten. Roken stoppen op eigen kracht. Afvallen is me mogelijk gemaakt door een operatie. Ik ben dankbaar dat die mogelijkheid geschapen is. En ik heb zelf de keuze gemaakt om dat te doen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Als we zoiets [minder vleesproductie] willen bereiken dan moeten we ons als burgers ook openstellen en niet gaan doen of vegetarisch eten vergiftig is. Daar lijkt het soms op, mensen worden er soms spastisch van. Maar het is belangrijk dat we open staan, voor een nieuwe manier van eten, voor nieuwe dingen. Dat we nieuwe dingen gaan verkennen....' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Die grote eigen verantwoordelijkheid: het is maar zeer de vraag of iedereen zich daaraan kan houden. Een concreet voorbeeld: iemand die op visite kwam bij iemand die pas gedotterd was, bracht chocola neem. Waarom? Omdat ze het altijd zo gedaan hadden...' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Sommige mensen zien een rol voor bepaalde partijen om die bewustwording te beïnvloeden: de overheid (voorlichtingscampagnes, onderwijs beïnvloeden), de media, onderwijs:

- 'Ik denk dat de media daar een hele bepalende factor in is. Er moet gewoon een heel duidelijk platform zijn voor wat we kunnen doen, mensen moeten gewoon heel erg bewust gemaakt worden. Onderwijs is ook heel erg belangrijk - ik hoop dat we deze crisis een eigen pagina gaat krijgen in de geschiedenisboeken die we gebruiken in middelbare scholen en basisscholen. Dat we daarin gaan zetten wat voor gevolgen [onze manier van leven] had op ecosystemen, op CO2-uitstoot. Ik hoop dat elke student zich kan herinneren dat ze hebben moeten debatteren over dit onderwerp. Over de impact van natuur en milieu. Het begint denk ik bij onderwijs en media. We vertellen over alle oorlogen en conflicten omdat we hopen dat we er lering uit gaan trekken. Ik denk dat het onderwijs daarmee start... de bewustwording.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

Anderen geloven daar niet zo in:

- 'Kleine kinderen zijn sterk beïnvloedbaar. Kijk naar A in deze groep: ze heeft haar kinderen gezond opgevoed. Maar kinderen die altijd slechte voeding gehad hebben, die krijg je niet meer aan gezond eten. Tenzij ze het knopje omgedraaid krijgen: ze moeten op een bepaald moment *zelf* inzien dat ze radicaal moeten veranderen. Dat is aan ieder op zich. Ik ben zelf na mijn ziekte ook radicaal veranderd. Een mens kan zoveel zelf aan zichzelf veranderen als je die mindset hebt, of het knopje kan omdraaien. Je moet het zelf willen. Mijn zoon zei bijvoorbeeld: ik kan het niet opbrengen om te veranderen. Dan leef ik maar minder lang. Hij aart meer naar mijn moeder, terwijl ik meer lijk op mijn vader. Ik doe er geen moeite meer voor om anderen dan te overtuigen. Hoe meer er gemoeid wordt, hoe ellendiger mensen opereren als ze los gelaten worden. Alles wordt uit handen genomen: we worden klein gehouden.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Of ze hopen dat het vanzelf ontstaat, door de schok van de corona-pandemie:

- 'Ik denk het wel. Mensen zijn zich veel meer bewust van het ziek zijn. En zeker met dat hele corona, dat is heel dicht bij de mensen... Hoe verder het van je afstaat, nou ok dan neem je het aan. Maar hoe dichter het naar je toe komt, en zeker als het in je naaste familie terechtkomt, dan ga je erover denken.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)

Geen rol burgers

De (zeer) kleine groep mensen die echt *geen* rol voor de burgers zien weggelegd heeft weinig fiducia in dergelijke bewustwording en gelooft (dus) ook niet dat mensen hun gedrag gaan veranderen. Ze zien de samenleving ook meer als een set van individuen. Om verandering te kunnen bewerkstelligen zullen andere partijen het voortouw moeten nemen, verwachten ze. Met geen rol voor de samenleving bedoelen ze dan ook niet dat de verandering zonder burgers kan. Ze zien vooral niet die burgers als *vertrekpunt*, en ze lijken de rol van burgers impliciet vooral in te vullen als 'volgend':

- 'Ik geloof niet dat de samenleving an sich zoveel voor elkaar overheeft. Ik denk echt dat de overheid het voortouw moet nemen. Betere voorlichting over dierenleed, daar ben ik het ook mee eens.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'De vraag is ook niet wat je van burgers verwacht. De vraag is wat je van jezelf verwacht. Als ik gewoon niet mee wil doen, als ik niet gewoon een soort bewustzijn laat aanboren dat ik wel iets moet doen om gezonder te worden.... (...) Een samenleving is allemaal individuen. Dus, ja, natuurlijk heb je een rol als samenleving, maar niet de hoofdrol.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)

5.3 De rol van het bedrijfsleven

De derde partij waarvan we hebben uitgevraagd wat mensen ervan verwachten als het gaat om gewenste veranderingen na corona is het bedrijfsleven. Ook hier zien ze een rol voor weggelegd, omdat ook zij macht en invloed hebben. Vooral door de producten die ze (wel of niet) aanbieden, zoals voedsel, medicijnen, reizen en de manier waarop ze die produceren. Maar ook het geld en de

knowhow die ze hebben en de reclames en nieuwsberichten waarmee ze invloed hebben op de mindset en het gedrag van burgers maakt dat ze een belangrijke speler zijn volgens de mensen die hen een rol toedichten. Bedrijven kunnen die invloed ten positieve of ten negatieve aanwenden, zien de deelnemers:

- 'We zijn allemaal consumenten. Bedrijven bieden aan. Als zij hun aanbod niet veranderen....[dan gebeurt er niets]. Dat zie je aan die suikertaks en andere belangrijke factoren, waardoor mensen ongezonder gaan leven. Het bedrijfsleven heeft een grote rol: zij maakt de samenleving een beetje.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Het bedrijfsleven bepaalt heel veel. [Neem die] hele gezondheidstoestand met die suikertaks. Het bedrijfsleven heeft dat ooit als gezond aangegeven en die heeft er een soort verdienmodel van gemaakt. Dat is net zoals bijvoorbeeld met die medicijnen. Daar kan ik me vreselijk over opwinden. Dan is het patent afgelopen en dan worden die medicijnen ineens zo giga-duur dat gewone mensen het niet eens meer kunnen betalen. Schrijnend.' (Gesprek 10, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Media en bedrijfsleven heeft een hele grote rol (...). Media in de zin van het uitleggen en mensen inlichten hier en daar. Het bedrijfsleven moet de know-how in huis hebben en financiën en kapitaal in huis hebben. Ze moeten het belang in kunnen zien om te winnen. Burgers moeten ook kunnen winnen. Een win-win situatie moeten ze creëren met elkaar.' (Gesprek 7, 60 en ouder, t/m MBO)

5.3.1 Wat zien mensen als rol van het bedrijfsleven?

Het bedrijfsleven wordt minder vaak dan overheid of samenleving genoemd als *startpunt* van de veranderingen, maar dat wil niet zeggen dat ze geen rol kunnen spelen. Mensen die het bedrijfsleven als deel van de gewenste beweging zien, zien op een aantal fronten mogelijkheden:

- Gezonde, verantwoorde, betaalbare producten maken
- Zorgen voor hun personeel
- Een rol nemen in maatschappelijke vraagstukken
- De samenleving 'opengooien'

Gezonde, verantwoorde, betaalbare producten en diensten

De meest in het oog springende rol die bedrijven volgens deelnemers kunnen pakken is op het gebied van datgene wat ze aanbieden. Supermarkten, farmaceuten en voedselproducenten worden hier vaak genoemd. Door ervoor te zorgen dat bijvoorbeeld medicijnen betaalbaar blijven voor iedereen die ze nodig heeft, of door minder suiker toe te voegen aan voeding, of de supermarkt anders in te richten, kunnen bedrijven het gedrag van de consumenten positief beïnvloeden, is de gedachte. Met name voor veranderingen op het gebied van gezondheid en natuur en milieu zien mensen daar kansen:

- 'De bedrijven die moeten ook een slag gaan slaan denk ik. [Vooral de] supermarkten en [de bedrijven die] de levensmiddelen maken.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Het bedrijfsleven en burgers kunnen samen gezond voedsel produceren.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)

- 'De bedrijven, en dan schaar ik daar ook de grote bedrijven onder, niet alleen de supermarkt die gaat zorgen dat je gezonder gaat eten (want dat is een heel belangrijk iets). Maar ook de grote multinationals die bepaalde dingen ontwikkelen. Die bepaalde medicijnen ontwikkelen. Voor sommige medicijnen moet je verschrikkelijk veel betalen, wil je daarmee geholpen zijn. Ik denk: natuurlijk zijn er ontwikkelkosten en zo meer. Maar dat hoeft niet in de miljoenen te lopen. Overheid: grijp daar eens op in. Zoals het bedrijfsleven, Abbott die levert ook Covid 19 producten en diabetesproducten. Jongens, kom op, maak die dingen toegankelijker... zo lang je niet te maken hebt met een bepaalde ziekte, weet je er weinig van. Tegenwoordig wordt er wel veel onderzoek naar ALS gedaan. En bepaalde kankermedicijnen. Dat de regering daarin steunt en het bedrijfsleven daar invloed op heeft. Dat vind ik helemaal toppie. Dan denk ik: jongens jullie zijn goed bezig.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)

Zorgen voor hun personeel

Bedrijven zijn ook werkgever, en in die rol zien mensen ook een kans en een verantwoordelijkheid liggen. Door goed voor hun werknemers te zorgen, kunnen ze ook bijdragen aan thema's als geluk, gezondheid en omzien naar elkaar:

- 'Grote bedrijven kunnen meer zorgen voor ontspanning voor hun personeel.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Maar ook werkgevers kunnen natuurlijk een rol hierin nemen door mentale zorg te bieden als er een burn-out is. Of een gezonde lunch als je weer op het werk bent.' (Gesprek 8, 35 - 59, t/m MBO)
- 'Bedrijven kunnen veel doen voor hun medewerkers: aan trainingen, trajecten en coaching. Stoppen met roken en alcohol. Daar zitten veel sturingsmogelijkheden. Ze kunnen soms iets doen aan wat ze produceren. Maar ze kunnen ook kijken naar hun eigen personeel: waar worden ze aan blootgesteld tijdens het werk? Waar zitten de risico's? Sommige bedrijven hebben dat goed geregeld met sportscholen en ook fysio's, medewerkers kunnen sporten tijdens werktijd, en waar online coaching op gebied van gezondheid is. Dat wordt een ARBO verhaal. Per branche kunnen ze misschien verschillende regels maken. Klein bedrijf, of groot bedrijf dat verschilt nogal. Bouwbedrijf of een transporteur verschilt ook. Maar ook kunnen ze een rol spelen richting onderwijs. Denk aan onderwijstraining. Dat jonge mensen dan zoveel achter een scherm zitten is niet echt gezond, die zitten ook privé al veel achter een scherm. Voor hun gezondheid is het beter om naar school te gaan. Dan fietsen ze, gymen ze. Meer beweging dus.' (Gesprek 9, 35 - 59, HBO en WO)
- 'Je hebt verschillende onderdelen in het bedrijfsleven. Over de producten hebben we het net gehad. Maar de mensen die op kantoor zitten: daar kan in het bedrijf de mogelijkheid geschapen worden dat mensen aan beweging kunnen doen, en dat er gezond eten in de kantine is.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Het bedrijfsleven kan mensen thuis laten werken waar het kan. [En] misschien wat meer ruimte in zorgverlof. (...) iets socialer zijn naar werknemers toe.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Organiseer ook eens een personeelsfeestje, laat elkaar kennismaken... Dat vooral. Dan kunnen mensen ook binnen het bedrijf naar elkaar omkijken.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

Rol nemen in maatschappelijke vraagstukken

Een aantal keer horen we een oproep aan bedrijven om nog een stapje verder te gaan, voorbij hun eigen producten en diensten. Deze deelnemers benoemen dat bedrijven ook een positieve rol kunnen pakken in maatschappelijke vraagstukken, zoals woningnood:

- 'Het meer thuiswerken kan dus leiden tot heel veel leegstand op panden. Als ondernemers niet hun pand verkopen aan ontwikkelingsmakelaars maar gewoon via de regering ervoor zorgen dat het omgebouwd kan worden tot woonbare woningen voor studenten en starters. Dan heb je vooral in de Randstad heel veel meer kans en keus. Ik denk dat die ook wel een rol erin spelen om dat voor de samenleving te kunnen bevorderen.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

Of het 'omzien naar elkaar':

- 'Nou, de nationale burendag is volgens mij bijvoorbeeld opgericht door Douwe Egberts. Supercommercieel natuurlijk en het komt hen natuurlijk hartstikke goed uit maar ik vind het ook mooi. Het is voor hen mooi dat er geld binnenkomt maar het is een supergoed initiatief. Dat soort initiatieven zou ik wel meer willen zien.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

Of gezond eten:

- 'In Amersfoort is een mooi initiatief: de voedselapotheek. In plaats van medicijnen geven gaan ze mensen helpen om gezonder te gaan eten. Mensen met weinig geld zijn juist uitgenodigd. Ze kunnen daar gratis lunch krijgen, ze zijn ook naar het MBO gegaan en hebben daar laten zien aan studenten [...] dat je met verse producten, groente is niet duur namelijk, gezond kan eten.' (Gesprek 9, 35 - 59, HBO en WO)

Mediabedrijven komen hierbij ook voorbij: met de aard van de berichtgeving zouden zij veel impact kunnen hebben op de stemming en bewustwording in het land. In een gesprek kwam dit heel expliciet voorbij:

- 'Ik ben fan van Shownieuws, [maar] hoe vaak er iets in negatieve zin van corona naar voren komt..., dat is echt heel vaak. De positieve dingen, de dingen die mensen bekrachtigen, die komen heel weinig voor. Bijvoorbeeld begrafenissen op afstand met de auto. Die dingen zijn ook positief. Er zijn bepaalde personen die dingen adverteren op Instagram. Bepaalde zorgverzekeraars die kunnen stunts hebben waardoor je eigen gezondheid (..) wat verhoogd wordt. Ik vind het lastig, ik kan nooit een iemand de schuld geven. De media doet iets, de maatschappij reageert... Maar de media kan natuurlijk ook de positieve dingen eruit kiezen in plaats van de negatieve (...). Omdat dat is waar mensen hun informatie vandaan halen. Dat zijn de plekken.... Als het nooit ergens gestaan had, dan kom ik er ook niet op. Als niemand gepubliceerd had dat de CO2 uitstoot omlaag gegaan was tijdens deze crisis, dan had ik dat potverdikkeme vast wel een keer bedacht, maar dan was ik er nooit enthousiast van geworden. Dus we moeten ook, zeker in zo'n gekke crisis als deze, successen vieren.' (Gesprek 2, 18 - 34, HBO en WO)
- 'Media spelen een grote rol. Want als zij nieuws negatief maken, maken ze mensen ook negatief. Mensen trekken zelf conclusies. Mensen worden daar negatief van 'het is toch altijd negatief'.

De krant moet iets positiever nieuws brengen, dat leest echt anders.' (Gesprek 3, 35-59, t/m MBO)

De samenleving 'opengooien'

Een heel kleine groep benoemt de rol van het bedrijfsleven als 'groot' – in de motivatie blijkt het met name te gaan om de horeca en detailhandel die volgens deze deelnemers de ruimte moeten krijgen (en nemen, of afdwingen) om 'de boel weer open te gooien', wat in hun ogen een positieve bijdrage zal leveren aan de economie en het welzijn in het land. Het pleidooi voor een grote rol van deze bedrijven gaat hand in hand met een oproep voor de overheid om zijn handen hiervan af te trekken en de maatregelen te verminderen.

- 'Ik vind dat bedrijven zoals restaurants, dat zij de oplossing moeten krijgen om het op hun manier aan te dragen. Want als ze weer open gaan denk ik niet dat er nog veel bedrijven over zijn.' (Gesprek 3, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Laat het bedrijfsleven zelf bepalen wat ze wel en niet kunnen. Ze zitten er al jaren in, hun weten precies hoe ze een situatie moeten oppakken. Hoe kan nou een minister of iemand die viroloog is weten van wat een caféhouder allemaal doet om onze gezondheid te bewaren? Als het bedrijfsleven de ruimte krijgt en de overheid zich terugtrekt dan zie ik een Nederland dat weer bloeit, dat weer leeft. De economie gaat weer omhoog, de mensen zijn weer vriendelijker tegen mekaar. Nu, door de corona, als ik naar mensen kijk, dan denk ik: waar zijn jullie normen en waarden gebleven? Het zijn soms echt net beesten tegen elkaar.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Nu, met dat hele coronaverhaal vind ik eigenlijk dat bedrijven zelf mogen bepalen of ze open of dicht zijn. Dat de overheid niet voor jou bepaalt dat jij je winkel of bedrijf moet sluiten. Dat daar sancties op staan....Er is helemaal geen onderzoek, er is geen bewijs dat het werkt om mensen met zijn allen thuis te zetten die dan toch ergens anders een feestje gaan vieren of zwart gaan werken. Er zijn geen normale onderzoeken te vinden op internet. Ook niet over het werken van mondkapjes. Ja, kippengaas...' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

5.4.2 Grenzen en randvoorwaarden

Hoewel mensen wel degelijk ideeën opnoemen van zaken die bedrijven zouden kunnen doen, en er ook een aantal mensen die daar concrete voorbeelden van geven, horen we ook regelmatig (grote) twijfel of bedrijven dit wel in groten getale gaan oppakken. Mensen lijken de rol van het bedrijfsleven zelden als initiërend te zien, hooguit volgend, en de groep mensen die een heel kleine of helemaal *geen* rol ziet voor het bedrijfsleven is groter dan bij de overheid en burgers. Een belangrijke factor voor de vraag of bedrijven wel of niet deel van de oplossing gaan worden lijkt *geld* te zijn. De meeste deelnemers gaan ervan uit dat bedrijven pas gaan bewegen als ze er ook mee kunnen verdienen. Bijvoorbeeld omdat de vraag uit de markt naar verantwoorde voeding dusdanig groot is geworden dat er markt voor is, of omdat boeren of vissers worden gecompenseerd voor hun verlies. Kunnen verdienen lijkt een randvoorwaarde:

- 'We weten hoe het in elkaar zit. Dus same story.... De eerste stap is al dat vleesproducten een stuk ethischer worden. Zeg je dat zo? Daarnaast moeten we gewoon kijken naar de bedrijven in de bio-industrie: ze zouden zelf ook kunnen zeggen 'wat wij hier doen klopt niet'. Dat gaan ze

denk ik niet doen. Ik denk dat ze bang zijn dat ze te weinig geld krijgen of niets anders kunnen vinden. Logisch, als ik een leuk beroep heb, zou ik ook niet snel zeggen, laten we maar stoppen. Want uiteindelijk gaat het over je verdiensten. Het is een aanname misschien, maar ik denk niet dat de bedrijven die we nu hebben in de bio-industrie zich willen openstellen voor bijvoorbeeld vleesvervangers. Want het is toch een beetje jezelf in de voet schieten, denk ik. Maar ik denk ook....als je nu kijkt naar vleesproducten, dan is het eigenlijk gek. Op vleesproducten zit een beter leven sticker, daar zitten 0-3 sterren op. Ik vind het eigenlijk gek dat er vlees wordt verkocht dat 0 sterren krijgt, wat eigenlijk gewoon dieren zijn... wat eigenlijk gewoon niet klopt. En daar is de rol van bedrijven wel nodig: om dat te identificeren en te zeggen: dit klopt niet.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)

- 'Als je een veehouderij hebt, dan gaat het om aantallen, om het rendabel te maken. Dan gaat er een hoop naar export en noem het maar op. Overheid kan dan wel zeggen: je moet halveren, maar dan bestaan die bedrijven niet meer. Die kunnen niet meebewegen met de overheid. Als je kleinere schaal wilt, dan bestaan die bedrijven niet meer. De overheid moet zorgen dat bedrijven ook op de trein kunnen springen. Maar die trein moet wel eerst gaan rijden, anders sta je lang op het perron.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Een bedrijf wil graag winstgevend zijn. Dus ze maken altijd een afweging tussen gezondheid en winstgevend zijn. Ik ben fan van zit-sta bureaus. We zitten veel, en daar kunnen we iets aan doen. Als je het alleen aan bedrijven vraagt, dan gaat het niet gebeuren. Vanuit overheid gaat stimulans moeten komen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)
- 'Heel veel van de middelen die gebruikt zullen worden als het gedigitaliseerd wordt – zowel onderwijs als werk - die middelen zijn gemaakt door bedrijven: ZOOM, Google hangouts, Teams.... Dit alles zou niet mogelijk gemaakt zijn zonder bedrijven. De overheid zou vast met een tool komen maar die kunnen het lang niet zo goed maken als deze technologiegiganten. Elke keer als we een stap vooruit gezet moet worden dan heeft technologie daar eigenlijk altijd mee te maken. En dan kom je snel uit bij bedrijven. Daar hoeft je je geen zorgen over te maken want er valt veel winst te maken en als er winst te maken is dan komen ze wel. We hebben gezien hoe Teams ineens verbeteringen gingen doorvoeren....ZOOM ook... (..) Het is misschien mijn pessimistische marketing-kant, maar als bedrijven weten dat ze winst kunnen maken dan gaan ze een product maken en verbeteren en geld verdienen. En wij profiteren dan omdat het een goed product wordt.' (Gesprek 12, 18 - 34, HBO en WO)

Zonder die financiële prikkel is *dwang* vanuit de overheid nog een optie volgens mensen:

- 'Ik heb alleen mening over bedrijven in voeding. Die doen alleen maar dingen waar mensen aan verslaafd blijven. Dat zijn de grote boeven. Die gaan wachten net zolang tot de regering met regels komt. De overheid is de enige instantie die daar iets aan kan doen. Ik heb her en der gewerkt. Het zijn allemaal boeven. Neem het voorbeeld van sulfiet: dat zijn trucjes om vlees er beter te doen uitzien. Daar moet de overheid streng op ingrijpen. Bedrijven uit zichzelf zullen dat niet veranderen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

In een ideale situatie gaan geld verdienen en 'goed doen' samen, hoorden we van een enkeling:

- 'Dopper vind ik een leuk bedrijf omdat.... Nou, tot voor kort waren alle bedrijven die iets goed wilden doen 'just that': een groepje blijde fanatieke mensen. Maar Dopper is supertof, want het is een enorm lekker marktgedreven bedrijf dat winsten wil behalen, slim nadenkt over de marketing, en wat ze daarmee verdienen zetten ze voor een deel in om een goede gedachte, een goede ideologie en ook hun geld wenden ze daar voor een deel aan. Ik denk dat kapitalisme en goed zijn voor de wereld moeten samengaan. Ik hoop dat al die winstgevendende bedrijven beseffen dat er ook winst te behalen valt in goed doen. Dat hoop ik. Ik hoop dat bedrijven meegaan.' (Gesprek 2, 18 tot 34, HBO en WO)

Geen rol bedrijfsleven

Door die randvoorwaarde van winstgevendheid, en soms ook door hun (gebrek aan) vertrouwen in de motieven van bedrijven is er een behoorlijke groep deelnemers die een kleine of zelfs geen rol van het bedrijfsleven verwacht. Het bedrijfsleven beweegt volgens hen vanzelf wel mee als dat nodig is. Ze kijken meer naar de overheid en de burgers als het gaat om het realiseren van verandering:

- 'Ik denk dat als de samenleving bewust genoeg is, dan komt er vanzelf een keus en dan gaat het bedrijfsleven vanzelf anticiperen om daar een koers in te varen men vanzelf bewegen, dan kan de overheid faciliteren.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)
- 'Bedrijven zijn zo versnipperd, maar als de overheid gewoon ideeën op tafel gooit dan is dat toch gewoon de standaard, de richtlijn? Dan pakken die bedrijven dat zelf wel op.' (Gesprek 1, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Het bedrijfsleven hoeft daar ook niks in te doen: ik kan voor mijn eigen gezondheid zorgen. Tenzij ik ziek word natuurlijk, maar daar betaal ik een premie voor.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)
- 'Verder geloof ik dat bedrijven moeten zorgen dat ze goed blijven draaien en de economie van Nederland op een goed peil houden. Dus ik verwacht niet dat ze veel zullen bijdragen aan allerlei maatregelen die mensen graag zien verdwijnen.' (Gesprek 5, 60 en ouder, HBO en WO)

5.4 Het samenspel tussen overheid, burgers en bedrijfsleven

In de eerdere paragrafen werd al duidelijk: wat mensen van de ene partij verwachten hangt samen met wat ze van de ander verwachten. In de antwoorden op de vraag wat men van een bepaalde speler verwacht kwamen vaak ook beide andere partijen voorbij. Het zijn communicerende vaten. En het meest voorkomende scenario is dat mensen *van alle partijen* een rol verwachten. In bovenstaande paragrafen hebben we de verwachtingen van elke partij afzonderlijk besproken. Hier staan we tot slot nog kort stil bij het samenspel: hoe zien mensen dat?

Iedereen is nodig

Allereerst zien we, zoals al besproken in paragraaf 5.1 verschil in de zwaarte die mensen toekennen aan de rol van de verschillende partijen. Er zijn meer mensen die een grote rol van de overheid verwachten dan mensen die een kleine rol verwachten. En van de overheid en samenleving verwacht men meer dan van het bedrijfsleven.

Maar het is maar een handjevol mensen dat, zeker als je doorvraagt, zegt dat er partijen zijn die helemaal *niets* hoeven te doen wat hen betreft. Uiteindelijk is iedereen nodig.

Wie begint? Wie volgt?

We horen wel verschillende scenario's of wensbeelden terug als het gaat om wie begint en wie volgt:

Er zijn mensen die hopen dat het start bij de samenleving:

- 'Ik denk dat als de samenleving bewust genoeg is, dan komt er vanzelf een keus en dan gaat het bedrijfsleven vanzelf anticiperen om daar een koers in te varen men vanzelf bewegen, en dan kan de overheid faciliteren. Zolang je het in regeltjes gaat vatten, boerderijen gaat sluiten etc... dat is allemaal in een negatieve zin. Ik denk dat de verantwoording eerst bij ons ligt. Als wij zeggen, we willen linksaf, dan is er ook geen andere keus dan linksaf.' (Gesprek 4, 35 tot 59, t/m MBO)

Dit zijn vaak ook de mensen die de rol van de overheid vooral als faciliterend, ruimte gevend, organiserend en aanmoedigend zien. En die wat optimistischer zijn over het creatieve en sociale vermogen van burgers en het vermogen en de wil van bijvoorbeeld bedrijven om een rol te pakken

En er zijn ook mensen die denken dat het voor de vraagstukken die zij het belangrijkste vinden toch echt bij de overheid moet beginnen (gezondheid, geluk, samen leven en natuur en milieu vooral), bijvoorbeeld omdat er anders nooit iets in beweging komt, of omdat zij de macht hebben ('ik kan het als burger niet veranderen'):

- 'Als de staat ons dingen gaat opleggen, qua geld en regels, is het veel effectiever. Omdat wij er als individu maar een kleine rol in hebben. Ik heb er zelf ook een kleine rol in en ik kan ook wat doen, minder lang douchen bijvoorbeeld. Maar de staat moet het eerst gaan aanpakken voor we iets kunnen gaan doen zeg maar.' (Gesprek 6, 18 tot 34, t/m MBO)
- 'Die [bedrijven] gaan wachten net zolang tot de regering met regels komt. De overheid is de enige instantie die daar iets aan kan doen.' (Gesprek 11, 60 en ouder, t/m MBO)

Dit zijn dan de deelnemers die de rol van de overheid vooral als regulerend en koerszettend zien. Waarbij men aantekent dat het dan wel belangrijk is dat de overheid *luistert* naar de burger, zich goed informeert bij deskundigen, de vrijheid van de burger en bedrijven niet te veel inperkt en alleen zo streng is bij zaken waar er een noodzaak is.

Een scenario waarbij bedrijven zouden beginnen kwamen we niet tegen. Die worden vooral als meewerkende partij gezien.

En er zijn mensen die het als een soort wisselwerking zien, waarin alle partijen naar elkaar kijken en op elkaar reageren en je bijna niet kan zien wie begint en wie reageert:

- 'Denk aan dat wandelen waar ik het over had. Dat is gratis. Het is een stukje van de overheid: dat het mogelijk is om dat te doen en dat ze daarin investeren. Het kan van de smalle top naar die brede samenleving. Maar ook andersom, als we dat allemaal uitdragen, dan ziet de overheid

dat ook wel en zal die beleving verder kunnen ondersteunen. We hoeven niet te wachten op de overheid als samenleving. Ik denk dat we er met zijn allen voor staan. Er gaat vanuit de overheid echt niets gebeuren als de bedrijven en de burgers er niet voor open staan.’ (Gesprek 9, 35 - 59, HBO en WO)

Gaat het gebeuren?

Bij elke groep zijn er *optimisten* en *pessimisten* te onderscheiden: mensen die denken dat die partij gaat doen wat zij hopen, en mensen die denken dat dit niet gaat gebeuren. Je hebt mensen die erop vertrouwen dat de overheid een rol gaat pakken (of juist loslaten), en mensen die er niet meer in geloven. Er zijn deelnemers die geloven dat de samenleving wel een vuist gaat maken met elkaar en mensen die denken dat dat nooit zal gebeuren. En sommigen kijken vol hoop naar het bedrijfsleven, terwijl anderen denken dat zij nooit gaan veranderen tenzij er geld aan kunnen verdienen. Overal hoorden we stemmen aan het ene of aan het andere uiterste, maar de meeste mensen zitten er ergens in het midden, tussen optimisme en pessimisme in: ‘of het gaat gebeuren? Ik weet het niet, maar ik hoop het wel’. Men kijkt wel iets meer in de richting van de overheid en de samenleving dan naar het bedrijfsleven - daar lijkt de verwachting dat die een rol als change agent gaan pakken het laagst.

6. Procesobservaties

De voorgaande hoofdstukken bevatten een weergave van datgene wat er besproken is in de vier focusgroepen. Naast de inhoud van wat er gezegd werd, viel er ook een aantal dingen op aan de manier waarop er met elkaar gesproken werd. En aan wat er juist niet gezegd werd. In dit hoofdstuk benoemen we een paar van die procesobservaties.

Iedereen heeft een verhaal

Allereerst viel het op dat de gespreksdeelnemers zonder schroom het gesprek in staptten, zonder zich ogenschijnlijk in te houden. We zagen dit onder andere terug in de manier waarop mensen zonder aarzelen begonnen te vertellen naar aanleiding van de eerste vraag naar een voorbeeld van wat er de afgelopen periode in de knel gekomen of ontkiemd is. Iedereen wist gelijk een verhaal te vertellen, niemand zei bijvoorbeeld ‘wat een rare vraag’ of ‘ik weet het even niet’. Ook werden er een aantal zeer persoonlijke verhalen verteld, bijvoorbeeld over het overlijden van een familielid, het uitgaan van een relatie of het ervaren van depressieve gevoelens. De eerlijkheid en openheid waarmee de meeste mensen hun verhaal vertelden viel daarbij op. Dit duidt er volgens ons ook op dat de corona crisis iedere Nederlander heeft geraakt – de een weliswaar harder dan de ander – en dat iedereen daarom een verhaal te vertellen heeft over deze ingrijpende periode. Soms ondervonden wij hierin wel een duidelijk verschil in de orde van grootte van het verdriet: het verlies van een dierbare aan corona en het niet doorgaan van een vakantie werden soms achter elkaar verteld als ‘knelverhaal’. Beiden zijn weliswaar in de knel gekomen, maar zijn qua impact moeilijk met elkaar te vergelijken. Mensen ervaren beide vormen van ‘leed’ en deze leken naast elkaar te bestaan, soms zelfs ook binnen één persoon: zo was er iemand die vertelde over een overleden dierbare én vervolgens doorging over haar verlangen om weer op een terras te kunnen zitten.

Verschillende en gelijkaardige perspectieven

Daarbij viel het overigens wel op dat er soms duidelijke verschillen in perspectief waren onderling – zonder dat dit mensen leek te belemmeren om zich uit te spreken. Ook lieten zij grotendeels ruimte aan de afwijkende mening van de ander en ontstonden er geen felle discussies. Dit zagen we bijvoorbeeld terug in een gesprek waarbij iemand aanwezig was die niet in corona geloofde én iemand wiens zoon op de intensive care met coronapatienten werkt. Mensen lieten elkaar grotendeels in hun waarde door zinnen uit te spreken als ‘ik ervaar dat heel anders’ of ‘ik vind hier niet veel medestanders’. Aan de andere kant van het spectrum was er soms ook veel eensluidendheid. Er waren gesprekken waarin mensen het opvallend snel met elkaar eens en ze elkaar wisten te vinden en aanmoedigden: ‘Precies, ja, zo zit het!’. Het gegeven dat we mensen uit gelijke leeftijdsgroepen en opleidingsniveaus bij elkaar hadden uitgenodigd in de gesprekken leidde er echter niet toe dat dit over de hele linie zo was. Andere factoren (zoals politieke voorkeur, karakter, ervaringen tijdens de coronacrisis...) leken daarbij ook een rol te spelen.

Voorbij de huidige situatie kijken

Daarnaast viel het op dat een aantal gespreksdeelnemers het lastig vond om voorbij het 'nu' en de op dit moment geldende maatregelen tegen corona te kijken. Op de vraag wat zij graag anders wilden zien in de toekomst of hoe die toekomst er dan idealiter uit zou zien wat hen betreft antwoordden zij stevast 'de terrassen weer open' of 'de winkels weer open'. Als wij als ondezoekers dan doorvroegen naar hun gewenste situatie ná of voorbij corona, lukte het hen niet goed om met een ander antwoord te komen. Het was bijna of zij zich letterlijk niet voor konden stellen hoe de wereld eruit zou zien zonder corona. Sommige gespreksdeelnemers gaven daarbij overigens ook expliciet aan dat zij niet dachten dat corona ooit voorbij zou zijn. Daarbij is het wel belangrijk om te noemen dat we ook begonnen met de vraag wat er in de corona periode in de knel gekomen of ontkiemd was. Deze startvraag kan de rest van het gesprek gekleurd hebben omdat hier veel persoonlijke verhalen naar boven kwamen. Daarin merkten we wel dat sommige mensen gemakkelijk de overgang maakten van een persoonlijke ervaring naar een maatschappelijk thema en anderen bleven langer bij het eerste verhaal hangen. Onze indruk is dat corona voor veel mensen een dominant thema was in hun leven, onafhankelijk van onze manier van bevragen, maar we weten niet wat er gebeurd zou zijn als we met een open startvraag waren begonnen die niet expliciet verwees naar de coronaperiode.

Van trots naar scepsis

De stemming was op het moment van ondervragen niet erg positief. Zeker als we dat vergelijken met de sfeer in de groepsinterviews die we in april 2020 afnamen voor het toenmalige kwartaalbericht COB van het SCP (zie: Kabalt & Tjepkema, 2020). Waar destijds de hoop, saamhorigheid, trots op de samenleving en de Nederlandse overheid met de 'intelligente lockdown' overheersten, zagen we dit keer de nodige moedeloosheid, scepsis, cynisme en wantrouwen ten opzichte van de samenleving en de overheid. Wij vermoeden dat dit deels te verklaren is door de fase van de crisis waarin we ons bevonden tijdens de gesprekken. Waar in april 2020 het 'rally around the flag' fenomeen overheerste (oftewel een kortstondige populariteit van de regering aan het begin van een crisistijd²), voerden nu vermoeidheid en verdeeldheid de boventoon. Daarnaast vonden de gesprekken plaats in een periode waarin regelmatig gedemonstreerd werd tijdens de maatregelen en de derde coronagolf in volle gang was.

Wanneer wij aan mensen vroegen of zij dachten dat de gedroomde verandering werkelijkheid zou worden of dat het volgens hen om een kleine of grote verandering ging, hoorden we regelmatig antwoorden als: 'ze doen het toch niet...' en 'het is wel een grote verandering ten opzichte van nu...'. Mensen lijken hun gewenste situatie niet als heel dichtbij te ervaren. Daarbij is wel een verschil te merken tussen mensen die er wat optimischer en wat pessimistischer in staan. Sommigen lijken er meer vertrouwen in te hebben dan anderen dat de samenleving en/of de overheid in actie gaat komen. Dit lijkt niet zozeer gerelateerd aan opleidingsniveau of leeftijd, maar eerder aan wereldbeeld en de persoonlijke biografie. Bijvoorbeeld of je gelooft dat mensen het beste met

---

² Goldstein, Joshua S.; Pevehouse, Jon C. (2008). *International Relations: Eighth Edition*. New York: Pearson Longman.

elkaar voorhebben of niet en welke persoonlijke ervaringen dit beeld op de wereld hebben gekleurd. Soms zagen we daar een glimp van in de verhalen die mensen vertelden, bijvoorbeeld een vrouw die eerder in haar leven was gestopt met roken en veertig kilo was afgevallen en een sterk gevoel had van eigen verantwoordelijkheid bij verandering. Of iemand die zelf betrokken was bij een sociaal initiatief.

7. Analyse

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de uitkomsten per vraag besproken en enkele procesobservaties gedaan. Als we vergelijken wat mensen zeggen op de verschillende vragen, dan zien we een aantal lijnen ontstaan in welke maatschappelijke verandering mensen wensen voor de toekomst van Nederland ná corona en welke rol de Nederlandse overheid en zichzelf hierin zouden kunnen oppakken om dit mogelijk te maken.

Een bijzonder moment in de tijd

Er speelt op dit moment veel door elkaar: we bevinden ons op het moment van schrijven ruim een jaar lang in een crisissituatie. Mensen zijn moe, hebben de ‘coronablues’. En ze zijn aan het denken gezet - enerzijds over wat er voor hen toe doet in hun eigen leven en soms ook in wat voor maatschappij zij willen leven. Bovendien zijn zij een jaar lang met een overheid geconfronteerd die top-down veel beperkende maatregelen ter bestrijding van het coronavirus heeft genomen die direct voelbaar zijn in de persoonlijke levenssfeer. Daarnaast speelt er het nodige in de politieke context: de val van het kabinet naar aanleiding van de Toeslagenaffaire, de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 en het grillige formatieproces van een nieuwe regering. Sommige mensen noemden een van deze gebeurtenissen expliciet, vaker leek er eerder een gevoel te zijn van ‘gerommel’ en ‘gedoe’ bij de overheid, die ‘met zichzelf bezig is’ zonder dat men dit altijd precies in woorden kon vatten of expliciet benoemde. Dit zorgt er samen voor dat mensen wel duidelijk kunnen aangeven *dát* ze willen dat het er in de toekomst anders aan toe gaat, maar het soms lastiger vinden om te formuleren *hóe* we daar dan moeten komen en wat men daarin dan van de overheid verwacht.

Behoefte aan ruimte en herstel

De verhalen die we hoorden bij de eerste vraag over kiem- en knelverhalen en de thema’s die mensen bij de tweede vraag kozen waarop zij hoopten dat het in de nabije toekomst anders zou gaan zeggen iets over hoe mensen er na ruim een jaar corona bij zitten en wat hen vooral bezighoudt. Het lijkt erop dat de coronacrisis en de huidige ‘state of mind’ flink doorwerken in de thema’s die mensen bovenaan de agenda zetten. Mensen zijn toe aan ruimte en herstel en kiezen in de meerderheid voor meer geluk, ontspanning en gezondheid. Duidelijk is dat men er vooral naar snakt dat het snel anders wordt ten opzichte van de huidige crisissituatie: de grootste gewenste verandering is eigenlijk dat de coronamaatregelen kunnen worden opgeheven, waardoor we weer ‘terug kunnen gaan naar normaal’ (of zelfs nog naar hoe het daarvoor was... rustiger leven). Een deel van de mensen kan hier moeilijk voorbij ‘kijken’. Het deel dat dit (ook) wel lukt benoemt radicale stappen *vooruit*.

In de gesprekken vroegen we mensen: wil je op het door jou gekozen thema aangeven wat je van de overheid verwacht, en wat van mensen zelf en van bedrijven? Het lijkt erop dat het gegeven dat de zaken die nu zo hoog op het lijstje staan bij iedereen - geluk en een gezonde leefstijl - zo *persoonlijk* zijn (anders dan bijvoorbeeld een goed wegennet, of een kwalitatief goed onderwijsstelsel) dat dit

de verwachtingen van de overheid kleurt. Voor veel gespreksdeelnemers zijn deze thema's op dit moment zó belangrijk dat het andere thema's naar de achtergrond drukt. Thema's als wonen of natuur en milieu werden bijvoorbeeld relatief weinig genoemd. Mensen lijken daarbij ook echt te zoeken naar wat zij van de overheid verwachten op deze thema's, alsof de bestaande ideeën over wat de overheid zou moeten doen door de afgelopen periode op losse schroeven zijn komen te staan. Ze lijken heen en weer te bewegen tussen verwarring, onzekerheid en hoop. Aan de ene kant willen mensen juist 'bevrijd' worden van de bemoeienis en grote invloed van de overheid in de context van de corona maatregelen, aan de andere kant verwacht men juist veel van diezelfde overheid in het herstel van Nederland na de crisis en is er daarnaast ook nog twijfel in hoeverre je van de overheid op aan kan op dit moment, door de val van het kabinet en de moeizame formatie. Dit lijkt allemaal door elkaar te lopen. We hoorden mensen hardop denken en zoeken en veel van hen hebben geen eenduidige antwoorden: wat wil ik nou eigenlijk precies?

Daarbij viel het op dat mensen dikwijls meer vanuit een impliciet mens- en wereldbeeld leken te praten dan dat zij zeer rationeel over de verschillende rollen nadenken. Ben je van nature optimistisch of pessimistisch? Geloof je dat mensen het beste met elkaar voorhebben? Vertrouw je de overheid? Dat soort overtuigingen klinken door. Wij merkten dat bijvoorbeeld als we mensen vroegen naar bestaande positieve voorbeelden of naar de concrete invulling van de rol van de overheid. Men vond dit lastig en leek meer vanuit een bepaald gevoel of een bepaalde wens te spreken die lastig concreet te maken was. Wat mensen écht belangrijk vonden leek eerder op het niveau van waarden te zitten dan op het niveau van concrete handelingen. Dit zien we ook terug in de rol die mensen van de overheid verwachten als betrouwbare beschermer en inspirator. Het gekozen thema waarover men sprak leek daarbij ondergeschikt aan het type overheid wat men voor zich zag. We probeerden het thema telkens goed vast te houden in de gesprekken, maar mensen gingen zelf regelmatig breder. Dit zagen we overigens terug bij alle leeftijdsgroepen en opleidingsniveaus.

Een samenspel tussen overheid, burger en bedrijfsleven

Wat in elk geval helder is, is dat mensen voor de gewenste veranderingen in deze periode niet alleen naar de overheid kijken. Ook bedrijfsleven en burgers spelen een rol. Om verandering te realiseren moeten alle drie de partijen in actie komen. We hoorden daarbij verschillende rollen terug die mensen wensen voor elke partij:

- **De beschermende overheid:** Men kijkt naar de overheid als een instantie die het vooral mogelijk moet maken om een gelukkig en ontspannen leven te leiden, of het in elk geval niet in de weg moet staan (in sommige gesprekken werd een heel duidelijk appèl gedaan om de corona maatregelen op te heffen). De overheid is dan degene die regels stelt, vaak om *negatieve uitwassen te voorkomen* en zaken als eerlijke verdeling mogelijk te maken. De overheid moet mensen vooral niet in de weg zitten, mogelijk is dit ook een tegenreactie na een jaar de invloed van de overheid op regelgeving zo gevoeld te hebben, en haar regelgevende macht zo inzetten dat ze burgers beschermen en behoeden en ondersteunen richting een gewenste ontwikkeling. We zien daarbij een verlangen naar eerlijkheid en veiligheid. Individuele vrijheid en autonomie is

daarbij een grens, wat op zich goed past bij de thema's, maar ook de enigszins paradoxale boodschap oplevert: 'reguleer, maar niet té veel'. We moesten denken aan de 'two concepts of liberty' van filosoof Isaiah Berlin: 'De vrijheid van de wolf is de dood van het schaap. Daarom is het schaap gebaat bij een omheining. Vrijheid mét elkaar, niet ten koste van elkaar.'

- **De inspirerende overheid:** daarnaast zien we (in mindere mate) de verwachting terug dat de overheid met visie komt en het gesprek en de manier van denken in het land positief beïnvloedt. 'Bewustwording' wordt in deze context meerdere keren genoemd. Hier gaat het meer om wat de overheid *in beweging* kan zetten: een gezonde leefstijl beïnvloeden door beleid hierop te maken, mensen voor te lichten, stimuleren dat mensen naar elkaar omzien door daar een campagne op te zetten, of door het burgerschapsonderwijs te beïnvloeden. Of zelfs (dit werd weinig genoemd) de overheid als organisator of regisseur: het aanzwengelen van burger- en bedrijfsinitiatief en het aanboren van de energie in de samenleving. In deze verwachting horen we de hoop of onderliggende wens dat de overheid het beste uit mensen helpt haalt, ons helpt om ons aan onze goede voornemens te houden en ons te ontwikkelen.
- **De betrouwbare en luisterende overheid:** bij beide soorten rollen voor de overheid kwam de wens naar voren dat de overheid luistert naar de samenleving, betrouwbaar is en zelf het goede voorbeeld geeft. Dit gaat niet zozeer over *wat* de overheid doet of welke beleidsinstrumenten zij inzet, maar vooral over de manier waarop dat gebeurt, oftewel het *hoe*. Voor sommige mensen voelt de overheid ver weg, anderen zijn teleurgesteld of boos door het gerommel rond de formatie. Of zij zijn het niet eens met de huidige corona maatregelen en het in hun ogen 'zwabberend' of te strenge beleid.
- **De zelfverantwoordelijke burger:** mensen lijken daarbij vooral van zichzelf en van anderen te verwachten dat iedereen regie neemt op zijn of haar eigen leven – iets dat sterk lijkt samen te hangen met de aard van de thema's die zij op dit moment kiezen: je kunt uiteindelijk alleen voor je eigen geluk zorgen, je bepaalt zelf wat je eet en hoe je beweegt.
- **De betrokken burger:** en er zijn mensen die aangeven dat, om de gewenste veranderingen te realiseren, het ook van belang is dat burgers naar anderen en de wereld omkijken. Het is een kleinere groep, maar er zijn mensen die duidelijk verwachten of hopen dat zichzelf en anderen hun medemens helpen en zich inzetten voor grotere thema's als een gezonde, solidaire samenleving en natuur en milieu. Niet in de zin dat je anderen de wet voorschrijft (dat brengt dan weer de individuele vrijheid in het geding), wel dat je elkaar helpt en 'het goede' doet.
- **Bedrijven die een positieve bijdrage leveren:** bedrijven passen voor de burgers op dit moment vooral in het plaatje doordat ze een positieve bijdrage kunnen leveren: inspirerende nieuwe producten op de markt brengen of de nodige kennis bezitten om tot vernieuwing te komen. Bedrijven kunnen gezondere en duurzamere producten maken en bijdragen aan betere en gezonde werkomstandigheden. Men lijkt van bedrijven niet te verwachten dat ze als kickstarter

van vernieuwing fungeren – die verantwoordelijkheid ligt bij de overheid en/of de burgers. Maar bedrijven kunnen wel meewerken en (opnieuw) ‘het goede’ doen.

Gaat er echt iets veranderen?

Denken mensen dat de gehoopte veranderingen er komen en dat partijen de rol die hun wordt toegedicht ook daadwerkelijk gaan vervullen? Over het algemeen horen we dat mensen er weinig fiducia in hebben. Mensen delen veelvuldig hun twijfel:

- Ga ik me aan mijn eigen voornemens houden?
- Gaat de overheid de prijzen van voeding en medicijnen goed reguleren?
- Is de overheid in staat tot inspirerende visie?
- Zullen de mensen om mij heen niet meteen weer terugklikken in het oude?
- Gaan bedrijven niet vooral voor de winst? Gaan die ooit op grote schaal een ethisch besef ontwikkelen?

We zien en horen ook mensen die er optimistisch in staan. Zij benadrukken over het algemeen wat meer de inspirerende overheid, en de burger als iemand die ook impact op de samenleving kan hebben, en noemen mooie voorbeelden van bedrijven die zowel winst maken als zich inzetten voor een maatschappelijk thema. Maar het dominante gevoel dat wij overhielden was toch vooral: ‘gaat het ons lukken?’

8. Conclusies

In dit laatste hoofdstuk komen we terug bij de drie onderzoeksvragen die we aan het begin van het onderzoek geformuleerd hebben. Wat hebben we geleerd en ontdekt over welke wensen voor maatschappelijke verandering Nederlanders op dit moment hebben? We beschrijven hieronder de belangrijkste conclusies per onderzoeksvraag.

Wat is er in de corona crisis in de knel gekomen of ontkiemd?

Gevraagd naar voorbeelden over wat er de afgelopen periode in de knel is gekomen of juist ontkiemd is, delen gespreksdeelnemers verschillende verhalen. Veruit de meeste gingen over wat er in de knel gekomen was of gaven een gemengd beeld: er was iets in de knel gekomen én mensen hebben daar een positieve draai aan kunnen geven door zich aan te passen of een creatieve oplossing te zoeken. De kiemverhalen waarin de nadruk lag op de onverwachte positieve effecten van de afgelopen periode waren duidelijk in de minderheid.

De meeste verhalen raakten aan het thema 'geluk en ontspanning': door de op dit moment geldende maatregelen tegen corona missen mensen de activiteiten die het leven kleur en betekenis geven, alsmede het sociale contact met vrienden, familie en burens. Op sommigen is het effect dat zij zich echt ongelukkig voelen of stress ervaren, anderen maken zich vooral zorgen over de effecten op anderen, voornamelijk de jongere generatie. Andere thema's die veel terugkwamen in de verhalen waren 'onderwijs en werk' en 'samen leven', waarbij de focus bij onderwijs en werk vooral lag op het online onderwijs en werken en het zoeken daarin en het bij 'samen leven' met name ging over de angst en verharding die mensen zien ontstaan in hun eigen directe omgeving en de samenleving als geheel. Met enkele uitzonderingen van verhalen waarin mensen juist wél meer naar elkaar omkeken. Daarnaast raakten ook meerdere verhalen aan het thema 'gezondheid', deze gingen zowel over ziekte en verlies van een dierbare zijn in corona tijd als het effect van de lockdown op de leefstijl, het al dan niet bewegen of gezond eten. Slechts enkele verhalen raakten aan de thema's 'welvaart', 'wonen en verkeer' en 'natuur en milieu'. Alleen het thema 'immigratie en integratie' kwam in geen enkel verhaal terug.

Het viel op dat iedere gespreksdeelnemer zonder moeite een verhaal kon vertellen over de afgelopen periode. De coronacrisis heeft elke Nederlander geraakt, al verschilt de manier waarop en hoe men hiermee omgaat. Door alle verhalen heen komt duidelijk naar voren dat we ons op het moment van dit onderzoek aan het vermoedelijke einde van de corona crisis bevinden: mensen zijn de maatregelen beu, ze zijn vermoeid en snakken naar vrijheid en het hervatten van hun 'normale' leven.

Op welke thema's moet het anders in Nederland na de corona crisis?

Het thema 'gezondheid' werd het meest gekozen als het allerbelangrijkste maatschappelijke thema waarop mensen willen dat het er na de coronacrisis anders uit gaat zien, gevolgd door het thema 'geluk en ontspanning'. Het thema 'gezondheid' lijkt bij mensen door de coronacrisis hoog op de

agenda te staan en men denkt daarbij vooral aan een gezonde leefstijl met beweging en gezonde voeding. Bij 'geluk en ontspanning' hebben gespreksdeelnemers het vooral over wat men nú mist om dit te ervaren als gevolg van de huidige maatregelen. Bij beide thema's noemen mensen expliciet dat het een soort overkoepelend thema is of zelfs een voorwaarde voor de andere thema's: als je gezond en/of gelukkig bent komen de andere thema's vanzelf wel goed in het leven. De thema's 'natuur en milieu', 'samen leven', 'onderwijs en werk' en 'welvaart' werden enkele keren gekozen. 'Wonen en verkeer' en 'immigratie en integratie' werden beiden slechts één keer gekozen.

Het valt op dat meer mensen een 'verandering vooruit' naar een nieuwe situatie willen dan terug willen naar hoe het was, hoewel ook dit laatste regelmatig voorkwam. Dit ging dan vooral over het opheffen van de huidige maatregelen zodat het leven weer terug kon gaan naar hoe het vóór corona was, of het nou ging over de horeca en winkels weer openen of een gezondheidszorg zonder uitgestelde zorg. Bij een verandering vooruit hoopten mensen dat er écht iets nieuws zou ontstaan op een thema en hadden zij het soms zelfs over radicale verandering. Dit geldt bijvoorbeeld voor het thema 'natuur en milieu' waarvan mensen echt hopen dat de corona crisis handvatten biedt om ook op dit thema door te pakken. Overigens vinden sommigen een verandering terug een 'grote verandering' en anderen een 'kleine verandering', hetzelfde geldt voor een verandering vooruit: voor sommigen voelt dat als 'groot' en voor anderen als 'klein'.

Wie heeft er een rol om de gewenste verandering te realiseren?

Op de vraag wie er volgens gespreksdeelnemers een rol heeft in het realiseren van de gewenste verandering gaven de meeste mensen de overheid een grote rol. Aan de samenleving als geheel en het bedrijfsleven dichten sommigen een grote rol toe en anderen een kleine rol. Géén rol kwam voor alle drie de partijen nagenoeg niet terug.

Men verwacht van de *overheid* drie soorten activiteiten: reguleren, een inhoudelijke koers uitzetten en voorlichten. Het vaakst wordt het reguleren om te komen tot nieuw gedrag in de samenleving – van burgers of bedrijven – genoemd, bijvoorbeeld door het afdwingen of bevorderen door regels te stellen, subsidies te verstrekken of te belonen of bestraffen met boetes of belastingen. Ook noemen sommigen het als de rol van de overheid om een goed doordachte inhoudelijke koers uitzetten op een thema. Tot slot noemen enkelen voorlichting en bewustwording door middel van campagnes en informatievoorziening. Daarbij zien mensen als randvoorwaarden dat de overheid niet ingrijpt in de individuele vrijheid van burgers en daarnaast luistert naar burgers en zelf het goede voorbeeld geeft.

Ook de *samenleving* als geheel heeft een duidelijke rol te spelen in het realiseren van maatschappelijke verandering, al lijken de meeste mensen de samenleving een iets kleinere rol toe te dichten dan de overheid. De overheid kan verandering echter niet realiseren zónder medewerking van de samenleving en soms begint deze volgens mensen juist bij de samenleving. Burgers zouden volgens de gespreksdeelnemers verantwoordelijkheid moeten nemen voor zichzelf, voor anderen en de omgeving en zich moeten houden aan regels en beleid. Niet iedereen gelooft dat burgers dat ook daadwerkelijk gaan doen en bewustwording wordt daarbij genoemd als randvoorwaarde.

Ook voor het *bedrijfsleven* zien mensen een rol weggelegd in maatschappelijke verandering, bijvoorbeeld door gezonde, verantwoorde en betaalbare producten te maken, te zorgen voor hun personeel en een rol te nemen in maatschappelijke vraagstukken. Zij worden daarbij niet zozeer gezien als de initiator van verandering, maar eerder als volgend. Sommigen denken dat bedrijven alleen in beweging komen als er geld te verdienen valt en vragen zich daarom af of zij zich écht in willen zetten voor maatschappelijke thema's.

De meeste mensen verwachten van alle drie de partijen een rol, iedereen is nodig om maatschappelijke verandering te realiseren. Sommigen denken of hopen dat het bij de samenleving begint, anderen bij de overheid als de partij met de meeste macht. In beide gevallen denkt men dat alleen het samenspel tussen alle drie de partijen voor échte verandering gaat zorgen.

Welke wensen hebben mensen nu dus voor maatschappelijke verandering in Nederland?

Er speelt op dit moment veel door elkaar: we bevinden ons op het moment van schrijven ruim een jaar lang in een crisissituatie waarin mensen enerzijds aan het denken gezet zijn over wat er voor hen toe doet in hun eigen leven en in de maatschappij en zij anderzijds met een overheid geconfronteerd zijn die veel beperkende maatregelen ter bestrijding van het coronavirus heeft genomen die direct voelbaar zijn in de persoonlijke levenssfeer. Daarnaast speelt er het nodige in de politieke context: de val van het kabinet naar aanleiding van de Toeslagenaffaire, de Tweede Kamer verkiezingen van maart 2021 en het grillige formatieproces van een nieuwe regering. Dit zorgt er samen voor dat mensen wel duidelijk kunnen aangeven dát ze willen dat het er in de toekomst anders aan toe gaat, maar het soms lastiger vinden om te formuleren hóe we daar dan moeten komen. Duidelijk is dat men wil dat het snel anders wordt ten opzichte van de huidige crisissituatie: of het nou is door de corona maatregelen op te heffen of door op andere thema's door te pakken. Ook verwacht men daarbij een grote rol van de overheid, in samenspel met de samenleving als geheel en het bedrijfsleven. De overheid is echter het eerst aan zet: allereerst door de maatregelen op te heffen en door de koers uit te zetten op een aantal belangrijke thema's en hier vervolgens op te reguleren en informeren. Zolang de overheid maar niet té veel ingrijpt of zich bemoeit met de invulling die mensen aan hun eigen leven geven.

Literatuur

- Kabalt, J. en Tjepkema, S. (2020). *Hoe het in Nederland nóg beter kan*. Rapportage in opdracht voor het Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tjepkema, S., L. Verheijen & J. Kabalt (2016). *Waarderend veranderen: Appreciative Inquiry in de dagelijkse praktijk van managers*. Uitgeverij Boom.
- Miles M.B., & Huberman, A. M. (1984). *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. Sage Publishers
- Cooperrider, D.L., & Srivastva, S. (1987). Appreciative inquiry in organizational life. In: W.A. Pasmore & R.W. Woodman (eds.), *Research in Organizational Change and Development, Vol. 1* (129-169).

Bijlage 1: Gespreksoptzet

1	Check-in - Uitleg achtergrond/doel door gespreksleider: gaat over jullie beelden bij de toekomst na corona. Op welke thema's willen jullie verandering? Gebruikt voor rapport voor het Sociaal en Cultureel Planbureau. - Kort voorstelrondje (naam, iets over jezelf). - Spelregels online werken benoemen: groepsinterview, geen discussie.	Plenair	5 minuten
2.	Stap 1: Een kiem- of knelverhaal In de afgelopen periode zijn er, door de nodige maatregelen, helaas dingen in de knel gekomen. Tegelijk lijken er ook dingen ontkiemd: onverwachte positieve veranderingen die je zou willen vasthouden. Wil je een verhaal vertellen, een <u>voorbeeld</u> geven, wat voor jou iets zegt over het allerbelangrijkste dat in de knel is gekomen door corona óf wat juist ontkiemd is. Het kan iets zijn dat je persoonlijk hebt meegemaakt, of iets dat je gezien hebt om je heen bij mensen die je kent of iets wat je in de krant of het journaal hebt gelezen. Als je maar zegt: dat vind ik echt belangrijk om op te pakken, vast te houden of verder te brengen. Eén voor één vertelt elke deelnemer zijn of haar verhaal. De gespreksleider vraagt door (maximaal 2 minuten per deelnemer): - Wat zegt dit voorbeeld over wat jij belangrijk vindt in Nederland? - Wat is de kern of essentie van het verhaal: als jouw verhaal in de krant zou staan, wat zou dan de krantenkop zijn? Of wat is het thema waar jouw verhaal over gaat? - Bij kiemverhalen: Wat zorgde ervoor dat deze ervaring kon ontstaan? Wat heeft ertoe bijgedragen? (Werkzame elementen) - Bij knelverhalen: Wat is er verloren gegaan of heeft te weinig aandacht gekregen? Wat heeft daar volgens jou voor gezorgd?	Plenair	10 minuten
3.	Stap 2: Thema's voor maatschappelijke verandering Je hebt net vier verhalen gehoord over wat er in de knel gekomen is óf juist ontkiemd is door corona. Daarnaast zijn er natuurlijk nog allerlei andere zaken in de knel gekomen of ontkiemd in de samenleving die misschien niet aan bod zijn gekomen in deze vier verhalen. <i>Als je nou een beetje uitzoomt en kijkt wat er in Nederland allemaal in de knel is gekomen of ontkiemd is, op welke thema's vind je het dan het meest belangrijk dat het anders wordt in Nederland na de corona crisis?</i> Dat kan zowel een verandering zijn terug naar hoe het was vóór corona, of een nieuwe situatie. We hebben hier een lijst van acht thema's die mensen hebben genoemd in ander onderzoek: - Geluk en ontspanning - Gezondheid - Wonen en verkeer	Plenair	20 minuten

	- Welvaart - Natuur en Milieu - Onderwijs en werk - Samen leven - Immigratie en integratie We horen graag de drie belangrijkste thema's waar volgens jou echt iets op moet veranderen in de nabije toekomst. Je ziet een 'poll' in Zoom met twee vragen: 1) Op welke drie thema's moet volgens jou echt iets veranderen? 2) Welk thema vind je het allerbelangrijkst? Vervolgens vragen we aan elke gespreksdeelnemer om zijn of haar gekozen 'nummer 1' thema te vertellen en toe te lichten aan de hand van de volgende vragen (4 minuten pp): 1. <i>Waarom denk je vooral bij dat thema en wat heeft je laten inzien dat dit een belangrijk thema is? Bijvoorbeeld: iets dat je persoonlijk hebt meegemaakt, of iets dat je gezien hebt om je heen bij mensen die je kent of iets wat je in de krant of het journaal hebt gelezen...</i> 2. <i>Wil je dan dat het terug gaat naar hoe het vóór corona was of hoop je op een nieuwe situatie? Met andere woorden: een verandering terug, of een verandering vooruit?</i> 3. <i>Stel je eens voor dat deze verandering gerealiseerd is, hoe ziet het er in jouw ideale situatie dan uit? Wat zie je voor je?</i> 4. <i>Voelt dat voor jou als een grote of kleine verandering? (eventueel weglaten bij weinig tijd)</i>		
4.	Stap 3: Wie is er aan zet? We hebben net van elk van jullie het thema gehoord waarvan je hoopt dat er iets gaat veranderen in Nederland. En we hoorden ook al iets over de beelden die je daarbij hebt. Nu willen we ons richten op de vraag: hoe komen we daar dan? Wie zou er in actie moeten komen? Met andere woorden: wie is er aan zet? Als je nu terugdenkt aan het thema waar je net over verteld hebt en wat je graag anders ziet - wie heeft er dan een rol om dat voor elkaar te krijgen? We gaan zo drie partijen met elkaar doorlopen: de overheid, de samenleving als geheel en het bedrijfsleven. We vragen je om een keuze te maken: geen rol, een kleine rol of een grote rol. Dat doen we door dit in beeld aan te geven met een dichte vuist (geen rol), één hand (kleine rol) of twee handen (grote rol). Wie moet er wat jou betreft in actie komen om die verandering die je belangrijk vindt <u>op jouw gekozen thema</u> voor elkaar te krijgen? - De overheid (geen rol – kleine rol - grote rol) - De samenleving als geheel, alle burgers (geen rol – kleine rol - grote rol) - Het bedrijfsleven (geen rol – kleine rol - grote rol)	Plenair	30 minuten

	De interviewer be vraagt opnieuw de vier gespreksdeelnemers en vraagt door. In dit onderdeel is het minder een lijstje vragen afwerken, maar echt verdiepen met deze vragen als hulpmiddel in 5 minuten per persoon: 1) <i>Wat maakt dat je juist van deze partijen iets wel (of niet) verwacht?</i> 2) <i>Wat verwacht je dan dat die partij (overheid, bedrijfsleven etc) doet? Hoe ziet dat er concreet uit? Is dat meer of anders dan wat zij nu doen?</i> 3) <i>Wie is er verantwoordelijk voor dat er iets gebeurt op dit thema?</i> Doorvragen op: mag de overheid ingrijpen in het leven van mensen? Moeten mensen zelf verantwoordelijk zijn? Bemoeit de overheid zich dan niet te veel? 4) <i>Ken je een positief voorbeeld waar dat al op die manier gebeurt? Wat spreekt je daarin aan? Wat kunnen we daarvan leren?</i> 5) <i>Denk je dat er daadwerkelijk iets gaat veranderen op dit thema?</i>		
5.	Check-out: Eerste stap richting de toekomst. We gaan naar het einde van het gesprek. We hebben nog een afsluitende vraag. Grote verandering voelt nu misschien nog ver weg, zeker in de situatie waar we ons nu met z'n allen in bevinden. Stel dat er nou één concreet idee van ieder van jou in het nieuwe regeerakkoord zou komen, wat zou dat dan zijn? - Wat is volgens jou een belangrijke <i>eerste stap</i> richting jouw gewenste toekomst? Iets waar we als Nederland nu al mee zouden kunnen beginnen. En wat ons net een stapje dichterbij jouw gewenste toekomst brengt. We maken nog 1 keer een rondje waarin je dit kort en krachtig noemt.	Plenair	5 minuten
6.	Afronding Gespreksleider bedankt deelnemers voor de deelname aan het gesprek.	Plenair	5 minuten